

Steinmetz Bella

Életrajz

Steinmetz Bella 94 éves apró, szikár hölgy. A város központjában lakik egy tágas lakásban. Megegyezés alapján egy házaspár felváltva vigyáz rá, mindig van mellette valaki. Bella néni rendszeresen olvas, és mindig megnézi a televízióban sugárzott teniszmérkőzéseket. Délelőttönként, ha szép az idő, a felvigyázójával sétál a közelben. Sok levelet, fényképet és ajándékot kap a külföldre kivándorolt távoli rokonság leszármazottaitól és a „Tîrgu Mures Trust” skóciai zsidó szervezet tagjaitól, akik a marosvásárhelyi idős zsidó személyek (többek között gyógyszer)szükségleteit támogatják. A „skótok”, ahogy utalni szoktak a helyiek rájuk, rendszeresen meglátogatják a nyilvántartásukban lévő személyeket, Bella néni közöttük az egyik kedvenc. Kedvességével mindenkit levesz a lábáról.

Az apai nagyszülők Máramarosszigeten éltek, mi Gyergyóban éltünk. Az apai nagyapámék – a Bacher család – Lengyelországból jöttek a családdal, szülőikkel Máramarosszigetre. Nadvorna egy nagy helység volt [Nadworna – galíciai kerületi kapitányság székhelye volt a Bisztrica partján, 1890-ben 7200, 1910-ben 8100 lakossal. Ma: Nadvornaja, Ukrajnában van, az Ivano-Frankivszk területen (oblaszty). – A szerk.]. Azért tudott a nagyapám annyi nyelvet. Menekültek az első világháború előtt, ott Oroszországból lefele, de Lengyelországban is már akkor kezdődött egy zsidóüldözés. Én nem tudom, hogy hányban jött nagyapám, de az 1800-as évek végén kellett hogy jöjjön. Fogalmam sincs, hogy itt nősült-e meg vagy még Lengyelországban. Nagyon korán meghalt nagymama, Beile, nem is ismertem. Nagyapát, Bacher Pinkaszt azért ismertem, mert 1939-ben halt meg, kilencvenhárom éves korig élt [1846-ban született]. Nagyon jól emlékszem rá. Én 1931-ben mentem férjhez, s még meglátogattam. Ketten, anyukával mentünk nagyapát meglátogatni. „Mámának” szólított engem. Akkor már feküdt vagy két hónapja, nagy pipával a szájában. Nagyon örült, hogy jöttünk, hogy én meglátogattam, mert az olyan távolság volt akkor [Gyergyószentmiklóstól Máramarossziget 267 km-re van. – A szerk.]. A vonatok nem így mentek [mint most], hanem át kellett szállni háromszor.

Máramarossziget egy nagy zsidó központ volt. Ott több hitközség volt, az egyik kis zsidó hitközségnek volt a jegyzője nagyapám, ő vezette az ortodox hitközség irodai munkáját. Ott is volt egy kimutatás, volt egy büdzsé, mit mire költ, mire nem: temetés, kiadás, jövedelem. Tehát a nagyapám írástudó volt. Egyszerű, szegény ember volt, de egy autodidakta, mert négy nyelven beszélt. És a gyerekeit igyekezett tanítani. Hogy románul, magyarul és héberül beszélt, azt megértem, de hogy perfekt németül hol tanult meg, fogalmam sincs. Annyit tudok, hogy egyszer 1936-ban hazamentem [Marosvásárhelyről] látogatóba apámékhoz, és kapott apám [a nagyapámtól] egy levelet, hogy ő már két hete nem kapja a Wienerische Zeitungot, a bécsi lapot, és úgy látszik, hogy elfelejtették neki megrendelni. Ahhoz messze voltunk egymástól, hogy a politikai nézetéről tudjak, örültünk, hogy él. Nem volt anyagi problémája, mert volt két fia, azok segítették anyagilag. A házat, ahol lakott, egész életében bérelte. Volt egy hosszú ház, ott volt még három lakó. Volt neki két szoba-konyhája, a másik három lakó külön lakott.

Vallásos volt, hogyha egy hitközségnek az irodavezetője volt, de nem láttam, amikor imádkozott. A szombatot szigorúan megtartotta. Ő ortodox volt, szakállas ember. Szombaton ő nem dolgozott. Minden szombaton megvolt a kis pálinka, szép hófehér kalács, húsleves. Egyszerű emberek voltak, de nem éheztek. A fiai már haladó szelleműek voltak. A nagypapa kóser ételeket fogyasztott. Volt egy elvált leánya, aki odaköltözött, és ő tartotta végig, ő gondozta nagyapát. Nem jártunk olyan sokat Máramarosszigetre, mert amíg még bírt mozogni nagypapa, amikor még hetven-hetvenöt éves volt, egy nagybátyám Törökszentmiklóson, Magyarországon, aki ott nősült meg, mindig jött, és elhozta hozzánk, Toplicára négy hetet nagyapát. Apuka már nem élt, és nagypapa nálunk volt négy hétig. Legutoljára három napig voltam ott nála, Máramarosszigeten, akkor már ágyban fekvő beteg volt, csak beszélt.

Hatan voltak testvérek édesapámék. Bacher Sári volt a legidősebb lány, a második volt apám. Eszti volt a harmadik. Bacher Jakabnak hívták a gazdag nagybácsit, aki Törökszentmiklóstra nősült. Ő fiatalabb volt, mint édesapám. A Ganz nagybácsi felesége, a Mirjám volt az ötödik, és a hatodik Mancsi. Mancsi volt a legfiatalabb. Egyik nagynéninek sem tudom a férje nevét.

Bacher Sári néni elment Amerikába, nem tudom, hányban. Elment, mielőtt én megszülettem, az első világháború előtt [lásd: kivándorlás Magyarországról]. Itt férjhez ment, és már két gyerekkel ment ki [Máramaros]Szigetről Amerikába, mert itt nagyon rosszak voltak a viszonyok. Mentek Amerikába munkát keresni. Sőt, úgy mentek, hogy a férje előre kiment, és csak egy év múlva tudta kivinni a családját. Kapott biztos egy helyet, ahová vigye a családját. Szóval én őt nem ismertem, csak tudom, hogy ez így volt. Azt tudom, hogy mind a két fiát taníttatta, tanárok lettek. Az egyik ezelőtt huszonöt évvel ki lett küldve egy évre Izraelbe tanítani. De nyilván angol nyelvet, vagy nem tudom, héberül nem kellett tanítson. Annyit tudok tehát, hogy még élt huszonöt évvel ezelőtt a fia a nagynénémnek. A másiktól nem tudok.

Bacher Eszti néniék [Máramaros]Szigeten laktak. Apám itt dolgozott a Maros mentén, tisztviselőként, mi itt laktunk Gyergyóban, ők meg [Máramaros]Szigeten voltak. Akkoriban nagy távolság volt, és nem volt olyan könnyű dolog utazni. Egy évben egyszer volt akkor is szabadsága, akkor ment apuka nagyapát meglátogatni. S akkor, gondolom, elment ehhez az Eszti testvéréhez is. Az ura kereskedő volt. A kereskedő alatt boltost értek. Eszti nem dolgozott. Akkor egyik nő sem dolgozott. Nemcsak anyámat, hanem engem sem engedett már az uram dolgozni. Volt vagy öt gyereke. Deportálták őket. Eszti is Auschwitzban maradt a férjével együtt. És ilyen csoda történt, hogy mind az öt gyerek hazajött. Különböző helyeken voltak eldeportálva. Részben munkaszolgálatosok voltak, részben Németországban, különböző lágerekben voltak. De mindegyik, nem telt bele egy év, ahogy tudtak, mentek ki Palesztinába, mert még akkor nem is volt Izrael [Palesztina 1922 óta brit mandátumterület volt. Lásd még: Izrael állam megalakulása. – A szerk.]. És ott szépen rendre meghaltak.

Mirjám férjénél volt Visón, az Máramarossziget mellett egy nagyobb helység [Valószínűleg Felső-Visón éltek, a három Visó közül ez volt a legnépesebb. – A szerk.]. Ők ott éltek. A férjét Ganznak hívták. Két gyerekük volt, Ganz Dávid és Ganz Bernát. Az egyik Szatmárra [Szatmárnémetibe] nősült, és a másik Nagyváradra. És mind a kettő onnan ment ki Izraelbe. Az apám testvérének az unokái Izraelben vannak. A nagyobbiknak, Dávidnak nem ismertem a gyerekeit, de Ganz Bernátnak van két gyereke, s velük tartottam a kapcsolatot. Bernát a milícián keresztül felkeresett levéllel, mert ő soha nem volt [Maros]Vásárhelyen. És kezdett írni nekem, és kezdte összehozni a meglévő

családot. Úgyhogy például a törökszentmiklósi nagybátyám, Jakab, akiről tudta, hogy már nem él, de a felesége megmenekült, addig kutatott hitközségen, rendőrségen keresztül, hogy megtalálta, hogy hol lakik. Egy volt cselédje tartotta el haláláig [Bacher Jakab feleségét. – A szerk.], mert már idős volt. Mindig levelezésben voltak. Kint Izraelben, Bnei Brakban három gyereke született. Mirjámnak hívják a lányát. A férje Cháim Birnbaum. Fel szoktak hívni telefonon. Nekem ők másod-unokatestvéreim, mert az apjuk volt az első unokatestvérem. Bernát egy nagyon jószívű ember volt, és küldött egy-egy kis csomagot. És ez az ember nem volt gazdag. Azt tudom, hogy egyik hónapról a másikra éltek. Én találkoztam velük, amikor én 1973-ban kint voltam Izraelben. Bernáttal is, még akkor élt. Bernát aztán meghalt. Dávidnak is van fia, de nincs kapcsolatom vele. Az egyik gyerek, azt tudom, kint van Amerikában, és rabbi.

Még volt egy lánytestvér, a legkisebb nővére az édesapámnak, Mancsi – biztos Bacher Margitnak hívták –, aki elvált. Nem tudom, hogy hívták a férjét. Nem használta a férje nevét, végig Bacher maradt. A férjétől volt egy fia, aki bekapcsolódott az Ifjú Kommunista Mozgalomba, és aztán tizennégy éves korában, a második világháború előtt eltűnt [Az Ifjú Kommunista Mozgalom a két világháború közötti Romániában illegálisnak számított. A Román Kommunista Pártot és az általa működtetett szervezeteket az 1920-as évek elején betiltották. – A szerk.]. Akkor ugye bűn volt kommunistának lenni. Mancsi volt nagyapával végig. Mancsi is el lett deportálva, és nem jött vissza.

Ganzék, akik Visón laktak, azok vallásosak voltak. De a [máramaros]szigeti testvérek közül mindegyik vallásos volt, mind ortodoxok voltak. Nem ettek tejest hússal [lásd: étkezési törvények]. A [máramaros]szigetieknek volt parókájuk is [Az ortodox férjes asszonyok kalappal, kendővel vagy a 19. században elterjedt szokás szerint parókával (sejtel, sájtli) fedték be a fejüket, illemből, mivel a szabadon lévő haj a mezítelenség egyik formájának tekinthető. A hagyomány szerint a menyasszony a házasságkötés előtt fölkereste a mikvét, ott vágták le a haját. Ezt követően az ortodox férjes asszonyok haját a férjen kívül más nem láthatta. Elméletileg nem szabad áldást mondani vagy szertartást végrehajtani olyan férjes asszony jelenlétében, akinek nincs befedve a feje. Ma már az ortodox asszonyok is inkább csak a zsinagógában fedik be a fejüket. – A szerk.]. Anyukámnak nem volt parókája, sem a törökszentmiklósi nagynénémnek, dacára annak, hogy kóser háztartásuk volt. Egyedül az édesapám, aki idekerült, és a törökszentmiklósi volt csak közepesen vallásos. Nem is tudom, minek mondjam, mert ugye vágattunk [állatot a sakternél], disznóhúst nem ettünk. De édesapám szombaton dolgozott [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Akkor már nem lehet azt mondani, hogy ortodox volt. És ha kellett, utazott is, írt is és minden, amit már nem szabad az ortodoxnál. De így különben disznóhús nem került a házba. És a hús, mielőtt feldolgozásra került, megvolt a ceremónia, hogy fél órát ki kell sózni, fél óra után leönteni vízzel, és tiszta vízben egy órát állni hagyni, s csak azután kezdtek el főzni. Anyukám mindig így csinálta. Én is így csináltam. Na, nem én, hanem a cseléd. Nekem elég volt, hogyha a lány csinálta. Otthon nálunk is kóser háztartás volt, sőt még nálam is 1940-ig, amíg lehetett [A kóserolás menete: a jól leöblített húst fél órára langyos vízbe áztatták, hogy a só majd jól kiszívja belőle a vért. Utána az ismét leöblített, inaktól megszabadított, bevagdalt húst közepesen durva sóval alaposan besózták, és ferde felületre helyezték, hogy a vér kifolyjon belőle. A májat tűzön is ki kellett perzselni (miként a nem friss, három napnál korábbi vágásból származó húst is). Legkevesebb egy órán át kellett ilyen állapotban tartani a húst, majd ismét le kellett öblíteni, háromszor egymás után. – A szerk.].

Édesapámnak, Bacher Izidornak már érettségije volt. Máramarosszigeten, a katolikus gimnáziumban, mert ott volt emberség, meg lehetett csinálni, hogy péntek délután a könyveket odavitték a gimnáziumba [s otthagyták]. Szombaton nem tudom, hogy feleltették-e, de semmi szín alatt nem kötelezték írni. Szombat este mentek a könyvekért, vasárnap tanultak, hétfőn kezdődött rendesen a tanítás.

Apuka érettségi után először Szegeden kapott állást, pénztárnok volt, több mint egy évet volt ott. És tudta, hogy itt, a Maros mentén van fa és faüzem, és eljött Gyergyóba [Gyergyószentmiklóstra], és itt állapodott meg. A nagyapám [Máramaros]Szigeten élt, és ugye édesapám egyedül került ide le, Erdélybe. Apuka itt ismerkedett meg anyukával, aki gyergyói [gyergyóvárhegyi] volt. Ott nősült meg, anyámat vette el.

Az anyai nagyszülőkről nem tudok semmit. Mikor én születtem, vagy kicsi gyerek voltam, se nagyapám, se nagyanyám nem élt már. Ők gyergyóiak voltak. Nagyapám egy kis faluban lakott. Ma is létezik, azt hiszem, meg is áll a vonat: Toplica, Galócás és [Gyergyó]Várhegy, itt laktak az anyai nagyszüleim [Gyergyóvárhegy – kisközség volt Csík vm.-ben, 1891-ben 2100 román, 1910-ben 2700 román és magyar lakossal. Trianon után Romániához került. Ma: Subcetate. – A szerk.]. A hegyoldalban volt ez, egy kis falu. Tiszta román volt, egy magyar család sem volt. Tökéletesen beszéltek románul a nagyszüleim. És az édesanyám is, mert román gyerekekkel volt. Van is egy fénykép, ahol román ruhában volt anyuka felöltözve. A nagyapám boltos volt, mindenhol a zsidó boltos volt. Ez fontos, hogy 1880-ban, a Bach-korszakban – ezt úgy hívták –, volt egy törvény, hogy zsidónak nem lehetett földje [A magyar történetírás a szabadságharc leverésétől 1859-ig, Bach belügyminisztersége végéig terjedő időszakot, az abszolutizmus első tíz évét nevezi Bach-korszaknak. Lásd: zsidók jogegyenlősége. – A szerk.]. Tehát, ezért nem alakult ki a zsidó földműves osztály. Vette a hátára a pintlit – ez egy olyan általvetőféle, amit úgy hívtak, hogy pintli, de lehet, hogy ezt csak itt, errefele, Erdélyben hívták így, vagy lehet, hogy valamilyen lengyel szóból eredt [Az elnevezés valószínűleg helyben volt használatos, mert a Magyar Néprajzi Lexikon szerint a pintli egyfajta fejpánt, melyet a nők viseltek. – A szerk.]. Ment egyik faluról a másikra, és kiáltotta: „Handlé! Mi van eladó?” [A ‘handlen’ jiddis igéből származó szó, alkalmi vételt, alkudozást jelent. Maga a ‘handlé’ ószeres volt. – A szerk.]. De azt csinálták Pesten is. Ezek mind zsidó [jiddis] szavak. Ez egy felkiáltás volt. Mikor én már nagylány voltam, tizennyolc éves, és később is, Budapesten még mindig jártak szegény zsidók. Megálltak lenn az udvaron – ugye, az emeletes házakban mindig olyan kis udvar volt –, és kiáltották: „Handlé, mi van eladó?” És mindenhol voltak rossz, elhasznált ruhák, cipők, amiket ingyen vagy bagóért odaadtak, szóval kétszer semmiért. Ő meg vitte falura, s ott eladta, és így kapott pénzt. Ilyen volt a zsidó, hogy éljen. Földbirtokos nem lehetett, földmunkához nem értett [A valóság árnyaltabb a közkeletű képnél: a keleti vármegyékben (Bereg, Ugocsa, Ung, Máramaros) a földműves zsidóság arányszáma meghaladta a lakosság 20%-át. Lásd: a földművelés szerepe a zsidóság rétegződésében. – A szerk.]. A családot valamiből fenn kellett tartani.

Alschuch nagyapám családja egyedül volt zsidó a faluban. Azért haragusznak a zsidókra, mert a zsidó mindenhol kereskedő volt. És a nagyapámnak – hát egy zsidónak mije volt? – volt egy kicsi falusi boltja, kereskedő volt. Mit árult? Mi kellett a falusi embernek? Kocsikenőcs, degenyeg – az valami olajos dolog, amivel a kocsikerekeket kenik falun, hogy forogjon, lehet, hogy ez egy csíki szó –, mert akkor még nem volt motor [autó] [A fatengelyű járművek, ha kenetlenek voltak, fűlsértően nyikorogtak, erősen koptak, gyakran be is tüzesedtek. A degenyeg szekérkenőcs volt,

eredetileg nyírfaszénből és kátrányból készítették, később inkább zsíros kőolaj-melléktermék volt. – A szerk.]. Meg kellett patkó, mert a lovakat meg kellett patkolni, cipőkenőcs, boksza a csizmának, varrótű, só, kellett esetleg puliszkaliszt, cukor... Lehet, hogy rizst is árult, mert a disznóvágáshoz csináltak májast, s kellett bele egy kis rizs. Disznószalonnát nem kellett árulni, mert azok [a falusiak] vágtak disznót. Túró sem kellett, mert volt juhuk. Hát ilyesmit árult, meg amit még egy régi falusi kereskedő árulhatott. Mire volt szüksége a földműves embernek? Örült, hogyha fenn tudta tartani magát egy ilyen kiskereskedő, nemhogy alkalmazottja legyen. Volt öt gyermeke, azt fel kellett apránként nevelni. És ebből nevelt öt gyermeket. És úgy tudta nevelni, hogy a legidősebb nővérét az anyámnak egy nagyon gazdag regáti idősebb férfi vette el [Regát – (magyar jelentése: 'királyság'); az első világháború előtti Romániának (Moldvának és Havasalföldnek, lényegében tehát Románia Kárpátokon túli részének) az erdélyiek által használt gyűjtőneve. – A szerk.]. Beleszeretett, és elvette. De nem a Regátban laktak, hanem Gyergyószentmiklóson. S amikor anyuka s a többi gyerekek nőttek, akkor mindegyik odament hozzá. Az anyai nagyszülők közül egyik se élt már 1944-ben.

Az édesanyámnak, Helénnek négy testvére volt: volt Berta néni – a legidősebb, úgyszólván ő nevelte édesanyámat –, Netti néni és két fiú, Henrik és Salamon. Nagyon kicsi gyerek voltam, mikor Alschuch Henrik meghalt, nem tudok róla semmit, a foglalkozására sem emlékszem. Egyedül Berta néniről és Netti néniről tudok. Náluk voltam, amikor iskolába jártam. Volt Berta néni, aki Piatra Neamțra ment férjhez [onnan származott a férj]. Mózes Berkónak hívták a nagybácsit, regáti volt. Mózes Berkó borászattal foglalkozott, borpincéje volt Gyergyószentmiklóson, ahol laktak. Ő adott az üzletekbe, szállított falvakra. Mikor szüreteltek, akkor lejött a borvidékre, s ott vagontételben vette meg a már kész bort, és ezzel foglalkozott. Nagynéném is nagy üzletasszony volt, még vett pálinkaféléket is. Szóval kereskedtek. Jómódú emberek voltak. Nem volt saját gyerekük, de neveltek két gyereket [a testvér, Alschuch Salamon gyerekeit]. De egymás után, mert örökbe fogadta az egyiket, azt elrendezte, megnősítette, s aztán vette a másikat.

Netti néniéknél egy évet voltam Sepsiszentgyörgyön, tizenegy éves koromban, első gimnáziumban. Mint özvegyasszonyt ismertem meg, nem ismertem a férjét, nem is emlékszem a nevére. Netti néninek a férje az első világháborúban maradt ott. Nekik volt négy gyerekük: Stefi, Henrik, Misi, és volt még egy lány. Fogalmam sincs, hogy tartotta fenn a családját, miből. Lehet, hogy kapott valami jóvátételt vagy valami segílyt, hogy az ura a fronton halt meg. És valószínűleg a gyerekei már nagyok voltak, és ők tartották el. Azt tudom, hogy az egyik – lehet, hogy az a fiú volt a legnagyobb – ott, a sepsiszentgyörgyi szövőgyárban volt tisztviselő. És azt is tudom, hogy mindegyiknek volt négy gimnáziuma. A lakás polgári módon volt berendezve. Henrik Sepsiszentgyörgyön lakott, de én már nem ismertem. Mikor én egy évig Sepsiszentgyörgyön voltam, ő már nem tudom, vagy meg volt halva, vagy valahol Kolozsváron dolgozott. Úgy tudom, hogy nem nősült meg, és nem tudom, hogy mivel foglalkozott. Henrik nem volt otthon, de küldött pénzt. Amikor ott voltam Netti néniéknél, anyuka fizetett utánam. Gyengén éltek, nagyon gyengén. Ők mindig nagyon nehéz anyagi helyzetben voltak. A zsidó kényszerülve volt az agyát használni és tanulni ahhoz, hogy megéljen, mert antiszemitizmus, mióta a világ világ, azóta volt. Tehát nem volt könnyű általában. A nagynéniknél nem volt semmi különös, simán folyt az életük, nem volt semmi érdekesség. Egyszerű polgáremberek voltak. Édesanyám testvérei mind Auschwitzban maradtak. Tudtommal senki nem élte túl a deportálást. Lehet, hogy azelőtt is már meghaltak. Semmilyen kapcsolatom nem volt velük.

Volt édesanyámnak a legkisebb öccse, Alschuch Salamon, amelyik a fekete bárány volt a családban. Link volt, nem szeretett dolgozni. Inni nem ivott, de kártyázott, és az is egy drog. De csinált, nem tudom, négy vagy öt gyereket. Salamonnak volt egy üzlete, de mit tudom én, mi volt benne: sós szalonna meg só meg boks. Salamon felesége zsidó volt, de nem is tudom, hogy nézett ki. Ott élt Toplicán [Maroshévíz (korábban, majd 1920 után is: Toplița) – nagy kiterjedésű nagyközség volt Maros-Torda vm.-ben, a Kelemen-havasokból leúsztatott fát itt dolgozták föl a két nagy fűrésztelepen. A tutajozás központja volt, 1891-ben 4900 román és magyar, 1910-ben 7400, 1920-ban 6000 főnyi lakossal. Trianon után Romániához került. – A szerk.]. Toplica öt kilométer hosszú volt, és egy utcája volt, ami vezet fel Borszékre. Tudni kell azt, hogy Toplicán kell leszállni [a vonatról] ahhoz, hogy Borszékre menjünk [Borszék – Románia egyik legnevesebb borvíz-forrás vidéke. A borvíz egyfajta ásványvíz. – A szerk.]. Az egy arany volt, a borvíz. Egyedül a Borszék vize, amelyik megbírta a tengeren túli szállítást. Három-négy csorgó volt, az folyt állandóan. Volt egy főcsorgó, ott az szépen ki volt építve. Mindenki ment oda, aki akart. Mi nem nagyon tartottuk a kapcsolatot [Alschuch Salamonnal], mert egy semmirevaló volt. Én már itt voltam [Maros]Vásárhelyen. Apám segítette őt, de mikor megtudta, hogy reggelekig kártyázik, s elkártyázza az utolsó fillért, hogy reggel nem volt, hogy egy kenyeret vegyen a gyermekinek, megtiltotta apám, hogy többet a házába bemenjen. De anyám titokban segítette. Szegény, az megkapta a módját, hogy a faluba mindig egy családhoz vitte az élelmet. Bevitt ugye tejet, vajat, kenyeret, zsírt, rizset, élelmet. Mindig anélkül, hogy apuka tudjon róla. Mert apám egy olyan korrekt ember volt, hogy nem bírta elviselni, hogy a pénzt valaki elkártyázza.

És ezeknek két fiát örökbe fogadták Mózes Berkóék. Két gyereket neveltek, s mind a kettő otthagya őket. Az egyik kiment Amerikába, és a másik egy gazember volt. Olyan gyalázatos volt, hogy titokban, hamis iratokkal ráíratta az egész vagyonát a saját nevére. De azért ott lakott, mert a házban volt vagy nyolc szoba, úgyhogy együtt laktak. [Miután Mózes Berkó meghalt] Egyszerűen kirúgta Berta nénit a saját házából. Valahol a Mezőségen, Panit [Mezőpanit] fele, valamilyen faluban volt valami rokonságféléje a feleségének [mert időközben megnősült], s oda valakihez betette szegény Berta nénit. Zsidók voltak azok is, mert biztosan zsidó nőt vett el feleségül. Utólag tudta meg [hogy a nevelt fia ráíratta a házat a saját nevére], de már ugye, magyar idő volt [lásd: „Magyar idők” (1940–1944)], és ez a Berta néni már nem tudott semmit mozogni [intézkedni], és már volt legalább nyolcvan éves. Emlékszem, egyszer bejött a városba, és eljött anyukát meglátogatni. És én akkor meg voltam döbbenve, hogy miket hallottam. Egy rongyos szobája volt, ahogy mondta, s ételt alig kapott. S aztán visszament, és többet nem hallottam róluk. És akkor már olyan idők voltak, nem is lehetett, hogy anyuka menjen oda, hogy nézze meg. Berta nénit deportálták, biztosan azokkal, akiknél lakott. Nem is térhetett vissza, mert már nagyon öreg volt. Mózes Berkó, a férje már rég meghalt, nem is élte meg a deportálást.

Anyukám nyolc évet járt zárdába Gyergyószentmiklóson. Még végzett kétéves nem tudom, mit, szóval kapott tanítónői képesítést [Valószínűleg a nyolcosztályos gimnázium alsó négy osztályát végezte el, és utána tanult tanítónőnek, bár az akkoriban, a 19. század vége felé már hároméves képzés volt. Lásd: a tanítóképzés. – A szerk.]. Magyar képesítése volt, természetesen. Mikor hazament, akkor mondta, hogy „Na, megyek valahol állást keresni”. A nagyapám ott lakott Gyergyóvárhegyen, a hegyoldalban, színromán faluban. Egyedül még egy örmény család lakott ott, ott is volt egy tanítónő, aki navétázott [ingázott] Ditróba, [Gyergyó]Szárhelyre, és a férfi pedig gyárban dolgozott, tisztviselő volt. És kétségbe volt esve nagyapám, hogy egy leánygyermek

idegenbe menjen állásba, Marosvásárhelyre vagy valahova. Abban az időben ez egy elképzelhetetlen valami volt. És nagyapa nem engedte. S akkor anyám sírt, s mondta: „Akkor miért hagytál, hogy tanuljak?” Azt mondta: „Hallgass ide! – így mesélte anyám –, ha jól megtanultad a leckét magyarul, perfekt beszélsz románul, itt van egy négyelemis iskola – ott [Gyergyó]Alfaluban volt román iskola –, menj el az igazgatóhoz, kérdezd meg, hogy nem tud-e téged alkalmazni” [Gyergyóalfalu – nagyközség volt Csík vm.-ben, 1891-ben és 5200, 1910-ben 6400 lakossal. Trianon után Romániához került. 1920-ban 6300 lakosa volt. – A szerk.]. Anyámnak nem volt kiútja, elment, és felvették, és akkor ott tanított. Volt egy igazgató, egy tanító és egy román tanítónő, úgyhogy elért még anyuka, mert gyermek volt elég. És akkor románul tanított anyuka, de nem sokáig, mert jött apuka, és férjhez vitte. És akkor nem volt divat, hogy egy nő, ha férjhez megy, menjen munkába. Apám anyámat dolgozni nem engedte mint tanítónő, ő [apuka], ugye, azt mondta, hogy „Te ezt hogy gondolod? Az emberek mit mondanak, hogy egy feleséget nem tudok eltartani?”.

Nem messze Gyergyótól [Gyergyóvárhegytől], vagy öt kilométerre onnan, ahol a nagyapa lakott, volt egy nagy, hat gatteres fűrészgyár. Gatter az, ami vágja a deszkát [Azt a fűrészgépet nevezik gatternek (gáternak), amellyel rönkfát deszkákká vágják föl. – A szerk.]. [Gyergyó]Várhegyen és Toplicán volt a gyár. Ez a két helység elég közel van egymáshoz. Vonattal egy fél óra. Az már egy nagy üzem volt Toplicán, pár száz munkással, s ha a tekintetbe vesszük az erdei munkásokat, akkor pár ezer. [Gyergyó]Várhegyen hat gatteres volt, Toplicán tizenkét gatteres, s mellette tizenkét fűrész. Pár ezer munkást alkalmazott. Apuka először [Gyergyó]Várhegyen volt pénztárnok. Az ott közel volt, és nem tudom, hogyan, megismerte anyukát, aki férjhez ment hozzá. Lehet, hogy volt valami kultúrelőadás május tizedikén [lásd: Május 10. Romániában], és lehet, hogy a tisztviselők meg voltak híva, és elmentek. Anyuka nem tudom, ha volt húsz éves. Biztosan volt vallásos esküvőjük, mert Gyergyószentmiklóson nagyon sok zsidó volt [A Gyergyó-vidéken itt volt jelentősebb zsinagóga. – A szerk.]. És akkor anyuka ott lakott [Gyergyó]Várhegyen. És nem tudom, egy vagy két évig ott voltak [Gyergyó]Várhegyen mint pénztárnok, és akkor avanszált apuka, de akkor már beköltöztek Toplicára. Miután látta a központi vezető, hogy édesapám nagyon jól ismeri a szakmát – egyébként egy számtanzseni volt –, lett belőle üzemvezető. Volt két igazgatója: volt egy technikai, és volt egy adminisztratív igazgató. Édesapám volt a technikai igazgató végig. Egy fix állása volt itt, nagy fizetése volt. Ő volt a szakember.

Ez egy svájci nagyiparos volt, és volt neki egy román társa itt, Romániában, és lett egy svájci-román cég tulajdonképpen. Brassóban volt a központja. A tulajdonos az nem itt élt. A tulajdonos az Svájcban volt. Ennek a svájci vállalatnak volt három gyára itt, Romániában: [Gyergyó]Várhegyen, Toplicán és Kommandón. Volt kisvasútja [a vállalatnak], amelyik felment hajnalban az erdőbe, s az erdei munkások, ami fát kivágtak, a kisvonat lehozta a rönköket. Az egész üzem pár ezer embert foglalkoztatott. Apuka egy évben egyszer vette ki a szabadságát, karácsonykor, mert a vállalat, ahol volt Toplicán, leállt karácsony előtt négy hétre a gépeket javítani, mosni, rendbe tenni.

Egy nagyon nagy és modern vállalat volt. Például a főnök, mikor lejött Svájcból, a tisztviselőknek olyan tenispályát építtetett... Toplicán mi előkelő osztály voltunk: akik a telepen dolgoztak, a vállalatiak, azok külön osztálynak tartották magukat. És demokráciát – ezt már csak párántézában [zárójelben] mondom – tanulhattak volna [a korabeli vállalatok ettől a vállalattól]. Mert, képzelje el, hogy mind a két helyen [Gyergyóvárhegyen és Toplicán] a svájci tulaj csináltatott fürdőt, külön a

munkásoknak, külön a tisztviselőknek. A különbség csak annyi volt, hogy a tisztviselőknél volt – akkor én még nem tudtam, hogy hogy hívják – szauna. Szauna, képzelje el! Az abból állt, hogy volt egy kis fülke, emeletes padokkal, mindenkinek. Egy-egy oda bement, s akkor jött a gőz. De persze oda bemenni csak a tisztviselőknek volt szabad. Szauna a munkásfürdőben nem volt. A fürdőben egymás mellett volt ott két kádfürdő és vagy két tus. A tisztviselőknek – mert nem volt mindenkinek fürdőszobája, nekünk volt – volt kádfürdő, tus, és volt egy medence. Úgyhogy voltak naccságák, akik beültek, s ott áztatták magukat. Volt egy fürdősasszony, aki ott állt, mint egy csendőr, mert először a tus alatt meg kellett mosakodni tetőtől talpig, s úgy mehetett be a vízbe. Én nem mentem be sohase, se anyuka. Nem voltunk. De akinek nem volt fürdőszobája, vagy jól esett neki, mit tudom én, a fájós lábait dörzsölni, azok bent ültek, és traccsoltak. Gyerekkoromban, amikor még nem voltam férjnél, akkor láttam, sőt én is mentem oda a szaunába. Nekem nem volt szükségem, de hogy mondjam, hogy voltam gőzben... Be volt osztva [a fürdő], mikor a nőké, mikor a férfiaké. Nem ültek ott órák hosszat, és a legtöbb nem is a kádat használta, hanem a tust. Ez egy nagyon nagy dolog volt, sehol nem volt ez. És egy fillért sem kellett fizetni.

Hat év korkülönbség volt a bátyám [szül. 1905] és közöttem. Nem akart anyám több gyereket, és ő már akkor olyan modern és ügyes volt – pedig akkor még nem volt antibébi [fogamzásgátló tabletta]... Apámnak kellett egy leányka. Anyám ellenállt hat évig, és aztán beadta a derekát, és állapotos lett, úgy születtem én hat év után. És akkor történt a balhé, mert állítólag öt kilós voltam, és gyönyörű, és amikor apámnak a kezébe adtak, bement anyámhoz, és mondta, hogy „Fiam, édes, hát ezzel a kinnal miért nem szültél még egy ilyen gyönyörű gyermeket?”. És anyám úgy megharagudott, hogy három napig nem beszélt. Mert három napig kínlódott. Volt egy bábaasszony falun, akiről a végén kislát, hogy nem is volt bábaasszony. Három napig kínlódott, de nem volt semmi probléma.

Még mielőtt iskolába jártam, még nem tudtam írni-olvasni, de az apám megtanított a francia és a magyar kártyára. És dominózni, sakkozni. És hogy tudom a magyar történelmet, azt is apámnak köszönhetem. Ő nagy magyar volt. Játékokat hozott nekem a magyar történelemmel kapcsolatosan. Mikor meghallotta délben a Himnusz a rádióban – akkor még nem volt televízió –, akkor mindig hulltak a könnyei. Minden délben volt a Himnusz. Ő mindig olvasó ember volt, politizált, illetve a politikával tisztában volt. Mindig nagy Kossuth-párti volt apám, és ezért Pestről hozott olyan játékot, mint például egy kártya, volt benne vagy harminc-negyven darab, történelmi kérdésekkel. Mikor volt a mohácsi vész? Mit jelent az Aranybulla? – és ilyenek, s a hátlapján megvolt a felelet. És ezeket nekem mind meg kellett tanulni, és időnként ő engem kikérdezett. Anyám meg adta a korom szerint a könyveket. Olyan könyvtárunk volt, hogy ma nyithatna egy kölcsönkönyvtárt. Azóta is újságolvasó vagyok, a mai napig is rendelem az újságokat. Szóval polgári családom volt. 1923-ban, tizenkét évesen kaptam egy rádiót, még fülhallgatója is volt, de nem emlékszem, mi volt a neve [Európában a rendszeres adások 1923-ban indultak. Ugyanakkor kezdődött el a vevőkészülékek fejlődése. Az első kristálydetektoros rádiók fejhallgatóval voltak hallgathatók. A külső hangszórós készülékek 1925-ben, a hálózati táplálású rádiók 1926-ban, a dinamikus hangszórók 1930-ban jelentek meg. – A szerk.]. Az én szobámban volt a rádió, és át volt vezetve a hálóba anyukáéknak is fülhallgatóval. De csak Pestet lehetett még akkor fogni. Telepes rádió volt, mindig fel kellett tölteni. Már én nem emlékszem, miket hallgattam, de biztos csak zenét hallgattam. Híreket? Kit érdekeltek akkor a hírek? Hogy apámék mit hallgattak, már nem tudom.

Engem különböző városokban taníttattak. Odakerültem Gyergyószentmiklósról első elemibe, akkor a nagynéném, Berta néni, anyuka legidősebb testvére Gyergyóban [Gyergyószentmiklóson] lakott. Oda jártam a katolikus zárdába négy évig. A négy elemet ott jártam. Vallásórára jártam, kellett járni. Nem érdekelte ez az apácákat. Ez a vallásóra olyan kutyagumi volt. Volt nekünk hitoktatónk, nem is a zsinagógánál tartott vallásórákat, hanem egy teremben, ott, ahol ő lakott. Voltunk egy páran zsidó lányok a zárdából, akik jártunk. És vallásos zsidók voltak, otthon nem ettek szalonnát vagy disznót.

A zárdában volt tovább négy polgári is. Apám gimnáziumba akart engem járatni, és miután ott, [Gyergyó]Szentmiklóson nem volt leánygimnázium, és Sepsiszentgyörgyön is volt anyámnak egy testvére férjénél, Netti néni, akkor odaadott a Székely Mikó Kollégiumba [A „Mikó” 1859-ben kezdte meg működését Sepsiszentgyörgyön Székely Tanoda néven, az első gimnáziumi osztály beindításával, német iskolaként. 1870-ben gróf Mikó Imre (akit 1876-ban Erdély Széchenyijének neveztek) saját költségén Zofahl Gusztáv építésmérnökkel elkészíttette az egyik szárny tervét (1877-re felépült). Majd Mikó Imre 60 ezer koronás alapítványával és némi állami segéllyel 1892-re Alpár Ignác tervei alapján felépült a másik szárny. Az iskola felvette a Székely Mikó Tanoda nevet, és 1892 szeptemberében mint nyolcosztályos főgimnázium megnyitotta kapuját, 1893 nyarán tartották az első érettségi vizsgát. A 20. század első negyedében már lányok is látogatták az iskolát, de a lányok és a fiúk még kerítéssel voltak elválasztva. – A szerk.]. Oda jártam egy évet. Mikor hazakerültem, székelyesen beszéltem: „Nám, nám, nám kell. Nám menyek oda!” Hát, mikor anyám meghallotta: „Na, nám méssz többet oda, nem félj!” S akkor kerültem [Maros]Vásárhelyre. Itt végeztem a második és a harmadik gimnáziumot a magyar szekción, a Liceul Unirea de Fetében [Az Unirea (Egyesülés) Leány Líceum Marosvásárhely elcsatolása előtt II. Rákóczi Ferenc Római Katolikus Főgimnázium néven működött. Az iskola 1948-as államosításaig római katolikus főgimnázium volt, majd az 1948-as tanügyi reform után az épületet a magyar tannyelvű leánygimnáziumnak adták át, amely 1962-ben egyesült a román tannyelvű leánygimnáziummal. – A szerk.]. Én négy elemiből nem tudhattam helyesen írni, apám tanított meg utólag. És miket ki nem talált? Kellott vele levelezek, s a lapra húzott nekem vonalat, ahol hibát követtem el a magyar helyesírásban, úgy visszaküldte a papírt.

Aztán apám, mikor már ide kerültem [Marosvásárhelyre], még gimnáziumba jártam, vett egy tanárt, hogy tanuljam tényleg a mi vallásunkat. Negyedik gimnazista koromig minden héten egyszer jött délután egy kis papnövendék, egy bóher, tanítani engem. Ő tanította, hogy írják a héber betűket, olvasni héberül. Tanított imákra, mikor kenyeret kell enni, hogy kell minden étkezés előtt kezet mosni [lásd: rituális kézleöntés]. Szóval, a zsidó vallás a higiénia szempontjából túltesz minden valláson. Én tudok olvasni héberül, tudom a betűket, tudok egyes imákat. Olyan értelemben nagyapa és apám is haladó szellemű volt, hogy nekünk megadott mindent, amit egy zsidó leánynak vagy egy zsidó fiúnak tudni kell a vallásról. Apám mindig azt mondta: „Mindent megadok neked és bátyádnak, amit egy zsidó gyereknek meg kell adni. Hogy ti mennyit fogtok belőle tartani, az a ti magánügyetek. Az én lelkiismeretem ezt diktálja.” Ez volt az elv.

Mikor negyedikbe kerültem, jött egy törvény: zsidó gyerek nem mehet csak állami vagy felekezeti [azaz zsidó] iskolába [lásd: zsidó iskolaügy Romániában a két világháború között]. Itt felekezeti iskola nem volt, csak elemi, a zsidó iskola a mostani Horea utcában volt, de felsőbb iskola nem volt. Akkor mondta apám: „Ha nincs, akkor jársz román iskolába.” Jártam a negyedik gimnáziumot románul. Tizennegyedik évemben voltam. S pechemre az történt, hogy már akkor a Regátban

kezdődött a vasgárdista mozgalom [lásd: Vasgárda]. És egy délután egy zsidó leányt, illetve egy osztálytársamat itt, a Bulgár téren – akkor még nem volt így beépítve – estefeled, már sötét volt, jól elverték. El voltunk keseredve. De nekünk is voltak fiúbarátaink, gimnazista zsidó gyerekek. Mondtuk nekik: „Na, nézd meg, úgy egyszerűen, mi történt Jucival.” Ők biztos hallották a zsidóveréseket Iași-ból [Steinmetz Bella életútjában az 1925-ös év körül járunk. Formálisan ugyan csak évekkel később, 1930-ban alakult meg a Vasgárda, de voltak korábban is antiszemita megnyilvánulások, Erdélyben is, Iași-ban is. – A szerk.]. És persze, a mi fiúink is meglesték, ráismertek az egyik fiúra, aki megverte a zsidó leánykát, amikor ment haza a Ballada utcába, mert ott lakott. Őt úgy elverték, hogy egy hétig nem tudott járni. Ez mind rendben lett volna, de apám meghallotta. Abban a pillanatba lejött Toplicáról, mert ott volt állása neki egy nagy cégnél: „Jaj, Istenem, a gyermekem veszélyben van! Visszlek haza.” „Jaj, apuka, drága, hát még négy gimnáziumom se legyen?” Könyörögve könyörögtem neki, ezt az egy évet még engedje meg. Szóval nagy nehezen megengedte.

Szerencsémre akkor jött a francia nyelv és a francia kultúra terjesztése. És csináltak itt Romániában három francia intézetet: Marosvásárhelyen, Bukarestben és Iași-ban. Apám rögtön ment, vett részvényeket, biztosította a nyilvánossági jogomat [Általában intézmény kap nyilvánossági jogot, ami azt jelenti, hogy van érettségi bizonyítvány adási joga. – A szerk.]. Ez itt volt a [maros]vásárhelyi Francia Intézetben, fenn a tisztviselőtelepen. Három villában volt a Francia Intézet. Francia tanárok jöttek Franciaországból, nem tudtak sem magyarul, sem románul, annyit nem tudtak, hogy igen-nem. És beíratk az ötödik gimnáziumba. Én tizenöt éves voltam, mikor bekerültem az úgynevezett ötödik gimnáziumba, és ott végeztem végre el a nyolc gimnáziumot a francia iskolában. Amikor francia iskolába jártam, kaptam segítséget, délután járt hozzám egy tanár, és segített a leckékben, segített a nyelvben. Ettem békát is a Francia Intézetben, azok imádták. Tavasszal kiment az egész iskola a hegyoldalba, s fogtuk a békát a francia tanároknak. Mert csak francia tanárok voltak. Azt imádták, s akkor adtak nekünk is. Megkóstoltam, megettem, nem lett semmi bajom, de többet nem kell. Én nem voltam gourmand, nem volt kedvenc étel, nem voltam olyan nagy evő. De mindent megkóstoltam, mindent ettem.

[Maros]Vásárhelyen mindig családnál laktam, kosztban. Azért fizetni kellett. És mindig olyan családnál laktam, ahol nevelést is adtak, hogy hogyan egyek, hogy kell mosakodni rendszeresen, hogy kell fogat mosni. Egy gyereket nevelni kell illemtanra. Egy zsidó özvegyasszonynál voltam először, özvegy Nagy Dezsőnének hívták, egy zongoratanárnő. Annak volt egy leánya. Itt voltam négy évig. Aztán beköltöztek Bukarestbe, mert a zongoratanárnőnek a lánya oda ment férjhez, s akkor az özvegy édesanyját is elvitte. Akkor kaptam egy másik családot, de ahol zongora is volt, azt is nézték a szüleim, mert zongoraszakot is végeztem. Nekem van egy zongora-tanítónői képesítésem, itt, a konzervatóriumban végeztem parallel [A konzervatóriumot dr. Bernády György (1902–1913 között polgármester) alapította 1908-ban, és 1949-ig működött a marosvásárhelyi Kultúrpalota épületében. A konzervatórium időszakosan koncerteket is szervezett. Az 1948-as tanügyi reform után az intézményt művészeti iskolává alakították át; ma a Művészeti Líceum épületében található. – A szerk.]. Akkor nem volt olyan nehéz. Vakációra mindig otthon voltam, akkor már Toplicán laktunk.

Mind a két részről nagyon összetartó volt a család. Nem voltak irigységek, nem voltak nézetkülönbségek. De távol voltak egymástól. Mindegyik el volt foglalva a saját dolgával. A közlekedés nem volt olyan egyszerű, mint ma. Autót csak könyvben olvastuk, hogy van. Mikor

férjhez mentem, 1931-ben, Marosvásárhelyen tudtommal két autó volt. Nem érdekelt, hogy milyen márka, olyan ritkaság volt. Csak tudtam, hogy egy nagyon gazdag zsidóé volt mind. Az egyik Rétié volt, de nem is járt vele. A „Székely és Réti”-nek volt itt egy bútorgyára, az később az „Augusztus 23” lett. Nagyon gazdag emberek voltak. A másik pedig szintén egy nagyon gazdag zsidóé volt, az egy olyan felvágós zsidó volt. Szeretett feltűnősködni. Úgyhogy például vasárnaponként felült az autóra – a férj nem is tudott vezetni [hanem volt sofőr] –, és körbement kétszer-háromszor a főtéren. Mert vasárnap délelőtt szokás volt korzózni. Mindenki, a középosztálybeliek, ahova én is tartoztam, felöltözött elegánsan, és mentek korzózni.

Voltak csendes idők. Például mikor én férjhez mentem, Marosvásárhelyen volt egy jó pár román család, új család. És olyan békében éltünk. Jártunk kávéházba, jártunk kiskocsmába egy flekkenre: itt ült a zsidó család, ott ült a román család. A románnak a cigány húzta az ő dalait, nekünk a magyar nótákat. Egyiknek se sértette a fülét. Koccintottunk egymással. Tudták a nyelvünket. Még mi is tudtuk, én anyám részéről kicsit mégiscsak több románt tudtam. A románok közül is az intellektuálok mind Budapesten tanultak. Nem Kolozsvárra mentünk, hanem Budapestre. Híres volt Marosvásárhely a kiskocsmáiról, de azok is kis úri vendéglők voltak, például a Súrlott Grádics, így hívták [A Súrlott Grádics vendéglő-borozó-flekkenező a mai Mihai Viteazul (hajdani Klastrom) utca 3. szám alatt volt. „A kis borozót 2-3 egybekapcsolt kis szoba jelentette, mely a tulajdonos kertés házának csupán egy része volt, a lakásával és a konyhával együtt. A fagerendás mennyezetű, fehérre meszelt kis szobákban az asztaltársaságok a megszokott helyükön poharazgattak. (...) A vendégek fogadását, kiszolgálását a tulajdonos vagy a felesége végezte. A Súrlott Grádics közelében lévő iskolák tanárainak társaságát állandó vendégként várták, de temetések után a kegyeletet lerovók is betértek egy pohár hűsítő italra vagy forralt borra” (Keresztes Gyula: Marosvásárhely régi épületei, Difprescar, Marosvásárhely, 1998). – A szerk.]. Egy kis régi házban volt, de belül ragyogó tiszta, oda részeg ember, egy kocsis vagy nem tudom én, mi, nem mehetett be. Ezek mind olyan disztíngvált helyek voltak. A Maros vendéglőbe szoktunk járni, szombat este vacsora után, persze. A zsidók nem ivó emberek, de mindenesetre rendelni kellett, hozattunk egy liter bort, mert leültünk négyen-ötön, a liter borból a felét a zenészek itták meg s a többi mi. A zsidó inkább kártyázik. Én is nagy kártyás voltam örök életemben.

Marosvásárhely híres volt a flekkenről és a vargabélesről [Székelyföldön néha ma is „Flekkenfalvának” nevezik ironikusan Marosvásárhelyt. – A szerk.]. Amikor Pesten jártam, akkor például néha észrevettem vendéglőkön kiírva, hogy „Vásárhelyi vargabéles van ma”. Nem árulták, hanem csak ott kaptad a vendéglőben, ha bementél, és ettél. A vargabéles a vendéglőknek egy specialitása volt, hogy ő azt csinált. Szoktam én is csinálni: poronyó tészta [réteslap] van alul-felül, és közötté tejben megfőtt laska [tészta], tehéntúróval, két-három tojással – habot kellett belőle verni –, és tele-tele mazsolával. És nem akármilyen laska, hanem vékonylaska, vaníliás tejben. Ezt úgy kell megfőzni, hogy a tej bele kell szívódjon a laskába. Ez valami olyan finom!

A bátyám 1905-ben született. Bacher Sándornak hívták. Ő négy gimnáziumig [Máramaros]Szigeten volt nagyapáéknál. De aztán ott erős szigorúság alatt volt, nagyon sokat kellett imádkozni. Hajnalban költötte fel nagyapám, hogy tanítsa meg imádkozni reggel-este. A zsidó vallás nagyon-nagyon szigorú, szóval nehéz vallás. És azt mondta a bátyám, hogy „Inkább megyek fát vágni, de többet nem megyek vissza [Máramaros]Szigetre”. S akkor került ide [Marosvásárhelyre] az ötödik gimnáziumba, és itt érettségizett. Meg is van az ötvenéves érettségi találkozásáról a fényképe. [Máramaros]Szigeten nem növeltek neki pájeszt, efféle figura nem volt, azt az anyám kikötötte,

hogy ne legyen. Ott katolikus gimnáziumba járt. Ott más világ volt akkor. Megengedte az igazgató, hogy a zsidó gyerekek péntek délután odavigyék a könyvet az osztályba [és otthagyták szombatig]. És szombaton nem kellett írjanak. Úgy volt a tanrend, direkt vagy indirekt [vagy csak az igazgató engedte ezt meg], hogy nekik nem kellett írni, mert zsidó gyerekek szombaton nem szabad írni. És szombat este, sötétedés után hazahozták a könyveket. Ezt megcsinálta például egy katolikus gimnázium. Más világ volt akkor! Olyan világ, hogy ezt megcsinálhatta. Mikor már idekerült a bátyám [Maros]Vásárhelyre, akkor már nem volt vallásos. [Máramaros]Szigeten nem járt héderbe, nagyapám tanította eleget – anyám kikötötte, hogy elég, amit nagyapám tanít neki. Elég baj volt, mert annyit tanította szegény gyermeket: hajnalban költötte fel, s későn feküdt le, hogy tanuljon, hogy aztán ateista lett belőle, mire idekerült.

Jó volt a kapcsolatom vele, bár sok verést kapott miattam. Nagyon rossz gyerek voltam, mert mindig az a játék kellett, ami az övé, ugye. Én futballozni akartam, fára akartam mászni. Ők mentek a tizenhat-tizenhét éves barátaival málnát szedni az erdőbe. És sírtam, hogy engem is vigyen. Futballozni velem kellett. Hát mit tudtak egy taknyos gyermekkel kezdeni? Beállítottak a kapuba, és ők játszottak az ellenkező kapuba a barátaival. És én ezt észrevettem, és akkor kezdtem harapdálni a két kezemet, és magamat karmolni, és hazamentem. Mikor közeledtem haza, ordítottam, hogy „Sanyi megvert, Sanyi ezt csinálta, Sanyi azt csinálta!”. És amikor Sanyi hazajött, akkor jó pár pofot kapott. Ő mondta, hogy nem csinált semmit, csak nem hitték. Egyszer észrevette az egyik munkás, aki jött haza a gyárból, hogy karmolom magam, kezemben egy fűzfaággal. Mindenki ismerte az igazgató gyermekeit, kérdezte: „Belluska, mit csinál?” „Á, semmit!” És akkor jött utánam a munkás, és meglátta, hogy a bátyám mire kapja a pofonokat és a verést. Bejött, és azt mondta: „Nagyságos asszony, ne tessék haragudni, de ne tessék Sanyikát megverni, mert én láttam, hogy a leányka harapdálja és szurkálja a karját”. Na, aztán én kaptam a verést. Sok verést kapott Sanyi én miattam. A cigarettára is így szoktam rá. Ő cigarettázott. Kértem egy-egy szippantást. „Menj el, taknyos!” „Nem adsz? Megmondlak, hogy apukától loptad a fiókjából a cigarettát!” „Na, nesze, taknyos, szívjál!” Persze a lelkemet adtam ki, amire leszívtam, és köhögtem, tikkadoztam, de azért három nap múlva megint zsaroltam. Addig-addig, míg már tizenhét, tizennyolc éves lettem, s akkor már egyedül is kezdtem cigarettázni.

Amíg rövid ideig együtt voltunk itt, [Maros]Vásárhelyen, ő is zsarolt engem. Ő is kapott külön zsebpénzt, én is kaptam, mert külön családnál voltunk, nem egy családnál. Én utáltam a számtant. „Sanyi, drága, nézd meg [a számtanpéldát].” „Neked van zsebpénzed, egy lejt kérek.” Megcsinálta, de fizetni kellett. Adtam neki, mit tudom én, egy lejt. Ő meg minden három napban jött, és mindent ő csinált meg, ami matekfeladat volt. Ennek aztán megettem az árát. Ugyebár ő az 1920-as évek végén leérettségizett [1905-ben született, tehát 1923 körül érettségizett. – A szerk.], mert idősebb volt, és elkerült, Bécsbe ment egyetemre. Én itt maradtam, s a hülye fejemmel nem tudtam, mennyi kétszer kettő, nem volt alapom. Úgyhogy negyedik gimnáziumban, félévben tiszta tízesem volt matekból, s utána megbuktam [A romániai iskolarendszerben a tízes a legjobb jegy, és a négyes az elégtelen. – A szerk.]. Egy idő után aztán rájött, hogy én hol tartom a zsebpénzt, és lopta is, mert imádott biliárdozni. Én minden este, mint a zsugori, megszámláltam a zsebpénzemet, s egyszer mondom a tántinak [ahol laktam], hogy „Tánti, nekem hiányzik a zsebpénzemből.” Azt mondja, „Fiam, hát én biztos nem nyúltam hozzá”. És azt mondja, „Te, Sanyika itt volt délután. S a tegnap délután is”. Én akkor épp nem voltam otthon. Akkor jött, amikor délután zongoraórán voltam a konzervatóriumban. Mert zongora mindig délután volt, délelőtt iskolába jártam. S akkor

jutott eszembe, hogy lehet, ő lopott az én zsebpénzemből.

A bátyám itt érettségizett [Marosvásárhelyen], a katolikus gimnáziumban. Utána a bátyámat Bécsbe küldték egyetemre. Nem akart menni egyetemre, imádta ezt a fás szakmát. Ő megmondta, hogy ne küldjék egyetemre, mert ő fás akar lenni, imádja az erdőket, imádja a fát. De mindig azt mondta apám: „Érettségi? Énnekem érettségim van, hát akkor a fiamnak legyen egy felsőbb osztályú végzettsége!” Hát felment Bécsbe, és kereskedelmi akadémiára iratkozott be. Hiába mondta: „Apuka, nem megyek egyetemre, én fás akarok lenni!”. Nekem is mindig azt mondta apuka: „Fiam, nem bánom, ha egy suszterlegényhez mész [férjhez], csak fáshoz ne menjél! Mert a fa nem terem az aszfalton. Akkor erdőben vagy faluban kell leélned az életedet.” Erre a bátyám nem hallgatott. Negyedik évben karácsonykor felment apuka Bécsbe meglátogatni a fiát, megnézi az indexét. Nem volt semmi beleírva. Mondja: „Hogy?! Te nem jársz egyetemre? Na, szépen pakold össze magad, és gyere haza.” Szóval apuka nagyon szigorú volt, és nagyon határozott. Mindenesetre annyi haszna volt, hogy a „ladyktól” perfekt megtanult angolul, németül. Apám mondta: „Ez igen drága lecke volt, olcsóbban meg tudtál volna tanulni [Nagy]Szebenben németül vagy akár Brassóban.” Azért mégis látott kicsit világot ő is, valamivel többet, mint Gyergyóban. A nyomorúságban, Auschwitzban is és Ukrajnában is, mind a két helyen volt szerencsétlen bátyám, ez [a nyelvtudás] egy kicsit neki jól jött.

Később aztán, miután Bécsből hazakerült, egy vállalatnál volt tisztviselő a bátyám apukával, de soha nem akarta apuka, hogy mellette legyen a fia. Szóval nem akart semmiféle protekciót. A bátyám mindenhol volt: [Nagy]Szebenben, [Nagy]Szeben mellett volt egy gyár, ugyancsak ennek a gazdagnak a gyára, Talmácsnak [románul Tălmăciu] hívták azt a helyet, ahol a gyár volt, közel volt Nagy[Szeben]hez [Szeben vm.-ben két Talmács nevű község volt: Kistalmács – nagyközség volt 1891-ben 1500 román, 1910-ben 1600 román lakossal. Nagytalmács szintén nagyközség volt, 1891-ben 800 német és román lakossal, 1910-ben 1300 német, román és magyar lakossal. Trianon után mindkét település Romániához került. – A szerk.]. Úgyhogy ő hétvégén mindig bement [Nagy]Szebenbe. Nagy előnye volt, hogy perfekt német volt. És arra kérte a vezetőséget édesapám, hogy – miután annyira ragaszkodott a bátyám, hogy fás akar lenni – tessék küldeni, hogy ennek a szakmának minden ágát ismerje meg, az erdővágástól kezdve egészen a hajószállításig. Tehát Galacon is volt, Konstancán is volt. Úgy került aztán vissza szépen, mikor édesapám Toplicán volt, akkor ő [Gyergyó]Várhegyen volt. És azután, miután szegény apám megbetegedett, ezt már nem tudta tovább vinni, megcserélték, édesapám visszaköltözött [Gyergyó]Várhegyre, és ő jött a helyébe. Még nem nevezték ki éppen igazgatónak, de a munkakörét ő csinálta. Apám, szegény, ott halt meg [Gyergyó]Várhegyen 1938-ban, infarktusban, szívstopot kapott. Akkor én már [Maros]Vásárhelyen férjnél voltam. Azelőtt két héttel volt nálunk apuka. Akkor már kezdődtek a háborús problémák. 1938-ban ugye mi még itt mulattunk, táncoltunk, de már a háború folyt.

Mint felnőttek, imádtuk egymást a bátyámmal. Voltak női problémái, mert elég kurvás volt. „Bajban vagyok, Bellus, drága, Emília állapotos.” És ő egy tisztviselő volt, nem volt pénze, s zsarolta a nő, hogy állapotos, közben nem volt. Akkor én adtam neki pénzt, hogy vetesse el.

Anyuka háziasszony volt. Minden nagyünnepet meg szoktak tartani a zsidó vallás szerint. Pénteken délelőtt anyuka megfőzte a péntek esti vacsorát – hogy az mi volt, attól függött, hogy nyár volt, vagy tél volt –, és főzött szombatra is. Péntek este volt friss vacsora – nálunk [zsidóknál] mindig

minden ünnep este kezdődik, és másnap, mikor a csillag feljön, akkor megy ki az ünnep. Például nagyon szerettük a halat, és péntek este kocsonyás hal volt [lásd: halételek], és tea, aki akart, és kalács. De az nem tejes kalács volt, hanem vízzel megdagasztott kenyértészta [lásd: barhesz]. A differencia csak az volt, hogy nullás lisztből volt csinálva az a kalács, és meg volt fonva hosszúkásra [Különféle őrlése létezett a lisztnek a malomkőpár közötti távolságtól függően. A nullás liszt a búza finom őrleményét jelenti. – A szerk.]. A családban mi ezt kalácsnak mondtuk. Egy rendes szombatra két kalácsot sütöttek. És mindig úgy volt, hogy a kalácsot egymás mellé szokták tenni, le volt takarva egy terítővel, és apám azt levette, és megszelte, és mindenkinek adott egy kis darabot [Az első szombati lakoma (péntek este) a kidust követő rituális kézmosás után az asztalon elhelyezett két kenyérre (ez az ún. kettős kenyér) mondott áldással kezdődik: a családfő leemeli a kenyértakarót, ráteszi a kenyerekre a kezét, kissé bevágja a késsel a hozzá közelebb eső bárheszt, és elmondja a 'hámóci lehem min háárec' („Ki kenyeret adsz nekünk a földből”) kezdetű áldást. Majd föl vágja a kenyeret a megjelölt helyen, sóba mártja, eszik belőle, és oszt az asztalnál ülőknek is. (A bárheszt egyébként rituális okokból takarták le az ún. kenyértakaróval: a kenyértakaró egyrészt arra emlékeztet, hogy a manna mintegy „dobozba volt téve” – az égi harmat védte alulról is, fölülről is –, ezért kerül abrosz a kenyér alá; másrészt a gabonából készült ételre kell először áldást mondani, és csak utána a szőlőtő gyümölcsére, hiszen a Tórában felsorolt hétféle növény között előbb szerepel a gabona, és csak utána a szőlőtő. Minthogy azonban tilos bármit is enni a kidus előtt, a kenyereket be kell takarni, hogy meg nem szégyenítsük őket azzal, hogy mintha ott sem lennének, áldást mondunk a borra.) – A szerk.]. Ezzel kezdődött. De mi nem mártottuk bele sóba. Mártani egyszer mártottunk, újév [Ros Hásáná] napján. De akkor nem sóba, hanem egy kicsi tálba volt méz téve, mindenkinek adott apuka egy falatkát. Ez egy szimbólum, hogy az új év édesen és jól kezdődjön. Mi kicsi család voltunk, négyen maximum, mert nem mindig volt a bátyám otthon.

Péntek este anyuka gyújtott két gyertyát [lásd: gyertyagyújtás]. Van egy ima, s azt elmondta. Én is gyújtok azóta is. Hetvenkét éve gyújtok két gyertyát. Elmondom azt az imát héberül, mert annak van egy imája. Úgy hívják ezeket az imákat, hogy bróhe. A zsidók, az ortodoxok, mikor kenyeret esznek, egy imát mondanak, megköszönik az Istennek, hogy ehetnek egy darab kenyeret. Más bróhéje van a húsnak, minden ételnek van egy köszönő imája. Én már felejtettem a dolgokból, a lényegét tartom meg: a péntek esti gyertyagyújtást. Mindenhol, még ha szállodába mentem Pestre, még ott is meggyújtottam a gyertyát. Nekem van egy kicsi, összehajtható gyertyatartóm, amit retikülben lehet tartani. És nem kérdezte soha sem a szobaasszony, sem a pincér, sem senki, hogy miért csinálom, mert azt tudták. És valószínűleg nem én voltam az egyedüli, aki ezt megcsinálta. Én nem voltam kóser: itt ettem, ott ettem, de voltak tradíciók, amiket megtartottam.

Pénteken nálunk nem volt [nagy]takarítás. Akkor volt takarítás, amikor kellett. Nálunk tisztaság volt, két cseléd volt anyáméknál. Speciálisan egyedül húsvétkor [Pészah] volt, mert akkor ki kellett cserélni minden edényt, máskor rendes takarítás volt. És ki kellett mosni mindent, a konyhában a fiókokat, nehogy egy kicsi kenyérmorzsa is maradjon. És kitenni minden edényt, amit egész évben használtunk. Ezt az egyet szigorúan megtartotta anyám. A cselédek dolgoztak anyámmal együtt, és ugye nézte, hogy minden rendben legyen. Nekünk nagy lakásunk volt, a nyári konyhánk felett volt egy nagy magazin [kamraféle], ahol a dagasztótekenők meg a lapítók [gyúródeszkák] voltak, ott volt a helye [a pészahi edényeknek]. Vagy akinek volt padlása, az oda tette. És akkor lehoztuk a padlásról a húsvéti edényt. Így maradt meg nekem szegény drága anyukámnak egy pár dolga,

hogy nálam is feltettük, mikor ő beköltözött hozzám, 1942-ben.

A széderestét megtartottuk. Van egy imakönyv, a Hagada, amit el kell mondani, magyarázni. És akkor a tálon van minden: torma, egy főtt tojás, zöld petrezselyem, dió [és alma] borral összekavarva egy kis pohárban. És amikor arról beszélt [apám], akkor megmutatta, hogy a pászka miért van ott, hogy a fáraó olyan gyorsan üldözte ki a zsidókat, hogy nem volt idő arra, hogy megkeljen és megsüssék a kenyeret, hanem úgy futottak, és mikor kiértek a pusztába, kinyújtották, és a napon szárították meg. Így született a pászka-rege. Mi ezt már tanultuk, a bóher, aki engem tanított, ő magyarázta el, de én otthon láttam gyerekkoromban. És abban még van egy kicsi játékféle is, hogy [a családfő] letör egy darabot a pászkából, és beteszi egy szalvétába [lásd: afikómen]. Lefolyik a vacsora, de közben ő ki kell menjen, mert a vacsora alatt háromszor kell kezet mosni. Amíg az apa kiment kezet mosni, a gyerek eldugta, mindig a legkisebb gyerek, mert ez egy játék. És akkor keresi apuka, hogy hol van a pászka, hova tette, de nem kapja. „Hol a pászka?” „Nem tudom.” „Hol a pászka? Hát adjátok ide a pászkát!” „Nem adom, apuka!” Mindig én dugtam el. A bátyám ritkán volt húsvétkor ott. És akkor kezdtünk alkudozni. „Én tudom, hol van, apuka. Mit adsz érte?” Hát ígért, mit tudom én, öt krajcárt. „Nem adom, annyiért nem adom.” „Hát adok ennyit vagy annyit.” Na, végre megegyeztünk, hogy „Ezt fogod kapni”. Azt tudom, hogy tizenkét éves voltam, és kértem egy zongorát... És apuka mondta: „Hát, fiam, apukának nincs annyi pénze.” „Apuka, gyűjtsd össze a pénzt, de ígérd meg, hogy meg fogod adni.” Közben anyukával már össze voltunk beszélve, hogy apukának már össze van gyűjtve a pénze [a zongorára]. Szóval megígérte, hogy nem tudom, egy hét múlva vagy két hét múlva „Lemegyek [Maros]Vásárhelyre, s megveszem a zongorát”. És akkor én úgy örvendtem, odaadtam a pászkát, és akkor mindenki kapott abból egy falatot. A gyerekek nagyon várták ezt, mert képzelhető, ahol volt három-négy gyerek, mindegyik kapott ajándékot, mert mindegyik mondta, „Én is tudom! Én is tudom!”. De mindig a legkisebbnek volt az érdekes, egy tizenkét évesnek már nem annyira. Annak is játék volt, olyan szempontból, hogy alkudoztak, ők is kértek valamit. A négy kérdést [lásd: má nistáná] apuka mondta, és én feleltem mindig – félig-meddig tudtam, de könyvből felolvastam héberül. Apuka héberül kérdezte, magyarra lefordította, és én héberül válaszoltam.

Nálunk két szédereste volt. Itt, Európában kettőt, Izraelben egyet tartanak [A diaszpórában Pészah ünnepének első két estéjén tartják a széderesti szertartást. Izraelben hét napig tart a Pészah, a diaszpórában viszont nyolc napig. Az ősi Izraelben a hónapok kezdetét, az újhold megjelenését Jeruzsálemben figyelték. A hegyek csúcsain őrségek tanyáztak, amelyek azonnal továbbították a híreket a babilóniai és perzsiai hitközségnek, amelyek az újhold megjelenéséről még azon az éjjel értesültek. Az őrségek nappal füst-, éjszaka pedig tűzjeleket adtak tovább egyik hegyről a másikra. Ez a rómaiak alatt lehetetlenné vált, és a bizonytalanság elkerülése érdekében azóta bizonyos ünnepek egy nappal tovább tartanak a diaszpórában, mint Izraelben. – A szerk.]. Ugyanaz volt mind a kettő. A gyerekek pláne nem unták, mert kétszer kaptak ajándékot. Aztán volt, hogy vacsora után, amikor már megkaptam az ajándékot, elaludtam. Mindig finom édes bor volt, ittam én is egy kicsit, ugye, ahogy apukától láttuk, s elaludtam. Apuka meg mondta egyedül anyukával. Anyuka csak ült, anyuka nem imádkozott. Tulajdonképpen a nőknek nincs imádkoznivalójuk, itt minden a férfira hárul. Csak a nagyon-nagyon hászidoknál járnak templomba a nők. Nőknek nem kötelező. Élijáhúnak volt egy speciális pohár, ez egy ezüst pohár, és az volt mindig tele. Abból nem ittak. Valamilyen meséje volt, ki kellett nyitni az ajtót, hogy menjen ki, aztán becsuktuk az ajtót, de azt [a poharat] nem érintette senki. Aztán visszaöntöttük a bort, mert senki hozzá nem nyúlt [A

széder ünnepen Illés próféta számára külön töltenek egy pohár bort, ezután nyitva hagyják az ajtót, és behívják Illés prófétát. Amíg az ajtó nyitva van, a család arra kéri Istent, büntesse meg azokat a nemzeteket, amelyek nem ismerik fel Őt, és azokat, akik üldözik a zsidó népet. Hitük szerint Illés ezen az éjszakán minden zsidó otthont meglátogat, és oltalmat kínál fel a ház lakói számára. Amikor a gyerekek az ajtó felé pillantanak, az egyik felnőtt egy kis bort önt ki Illés poharából, így akarja meggyőzni a gyerekeket arról, hogy Illés, bár nem volt látható, már ott járt, és ivott a borból. Lásd még: széder. – A szerk.]. De ott volt az asztalon a szédertállal együtt. Volt húsvéti torta, de azt nem ettünk, mert húsos után nem lehetett tejest enni. Nem tudom, talán négy óra után lehet a húsos után tejest enni [lásd: húsos étel – tejes étel]. Anyám mindig narancstortát csinált narancskrémmeel, és kókuszvaja [Ceres] volt neki. De volt, amikor diótorta volt narancskrémmeel. Volt, amikor a tésztába is belenyomott egy narancsot, a krémjébe két narancsot: a héját és a narancs levét. Nagyon-nagyon finom. Másnap reggel egy kávé volt, és beleaprítottuk a pászkát. Most, újévkor Ilka [aki Steinmetz Bellára vigyáz – A szerk.] „kilopta” a receptemet, mert van egy receptkönyvem, és narancstortával lepett meg.

Húsvétkor nyolc napig nem létezett kenyér, semmiféle lisztféle. Rizs sem volt vagy grízféle. A levesbe anyám csinált húsvéti gombócot pászkalisztból: sok tojás, bors, só, libazsír is volt egy kicsi benne, az összeáll, és a levesbe befőzik, mint egy gombócot [maceszgombóc]. Olyan finom ízt ad. Néha, mikor gyenge a zöldséglevesem, szoktam csinálni pászkagombóclevest, mert finom ízt ad. Húsvétkor voltak vendégeink. A gyárban, ahol apuka dolgozott, nagyon sok tisztviselő volt, sok fiatalember volt. És volt egy speciális étel, a hremzli, krumplipogácsa magyarul: áttört krumpli, tojás és pászkaliszt bő libazsírban kisütve. Zsidónál más zsír nem létezett. Anyám sose várta a húsvétot [Pészah], mert haptákba kellett állni. Az asztal mindig meg volt terítve fehér abrosszal, pohár bor az asztalon – borunk volt mindig. Délelőttönként bejöttek a vendégek – nem voltak mind zsidók –, hogy „Helén néni, kapunk egy kicsi hremzlit?”. Tudták, hogy Bacher néninél vagy Helén néninél most húsvét van, és ott van finom hremzli. Volt egy nagy tepsije a nyári konyhában – nem a belső konyhában, mert akkor tele lett volna szaggal az egész lakás –, ott a leányok sütötték, már ők is tudták csinálni, nagy tálban hozták becukrozva [A hremzli cukros változatába szoktak még citromot vagy diót is tenni. – A szerk.]. Két perc alatt három-négy tisztviselő mind megette, és megivott egy-egy pohár bort. Ezt a hremzlit imádták. Volt, akinek nem porcukroztuk be, hanem leborsozta anyám. Borssal még jobban szerették. Én is borssal szerettem, apám is úgy ette. Anyuka ette csak cukorral.

Szombaton jó finom ebéd volt. Apuka nem ment templomba, kellett irodába járni. Édesanyám nem járt szombaton templomba, csak nagyünnepekkor: újévkor [Ros Hásáná] és hosszúnappor [Jom Kipur]. Én volt, amikor felmentem egy órára vagy kettőre a templomba. Toplicán például volt a faluban zsidó templom. De apuka kibérelt egy termet, ahol van most a Bánffy-fürdő, és lehet, hogy át van alakítva vendéglővé. Ősszel, mikor nekünk az ünnepek voltak, apuka kibérelte, azt hiszem, a saját zsebére, s ott templomoztak, mert nagyon sok zsidó munkás, faszortírozó volt a telepen. Volt legalább harminc-harmincöt zsidó család ott. És a férfiak mind mentek, és a nők is mentek templomba, de külön terembe. Volt Tóra, vett [felfogadott] előimádkozót, minden volt. Olyan volt a terem, hogy fent üveg volt, mondjuk, mint egy üvegajtó, s az üveg nyitva volt, úgyhogy áthallatszott az előimádkozónak az imája [Vagyis az imatermet ugyanolyan rend szerint használták, mint a zsinagógát: az ortodox zsinagógában ugyanis a nők nem vehetnek részt a férfiak közé, különválasztott hely (sokszor ráccsal vagy függönnyel is ellátott karzat) van számukra

fenntartva. – A szerk.]. A nőknek székek és asztalok voltak odaállítva, faluhelyen így tartották. Templomozás előtt mindnyájan reggeliztünk. Nem tudom, hogy a nagyon vallásosak hogy csinálják, de mi reggeliztünk [A Sulhán Áruh szerint a sáhrít, a reggeli ima előtt nem szabad sem enni, sem kávé vagy teát cukorral vagy tejjel inni, mert: "Ne imádkozzatok vér fölött" (Leviticus/Vajjikkra 19:26) – amit úgy magyaráznak: ne egyetek, amíg nem imádkoztatok életekért (hálából). – A szerk.]. Akkor odamentünk anyukával. Anyuka felment kilenc órákor, én meg felmentem tíz órákor, fél tizenegyre, és egy órákor, fél kettőre vége volt, és jöttünk el. Gyalog jártunk, nem is lehetett másképp. S akkor utána volt az ebéd és utána pihenés. Apuka nagyünnepekkor, újévkor és hosszúnappor nem ment irodába.

A sátoros ünnepet sehogyan sem tartottuk, mert mindig [Maros]Vásárhelyen voltam iskolában. Amikor apuka élt, újévkor és hosszúnappor voltam otthon, azután már nem is mentem. Azután már itthon ünnepeltünk, itt, [Maros]Vásárhelyen. A többi ünnepen nem voltam otthon, de biztos tartották. Abból állt, hogy másfajta [ünnepélyesebb] étkezés volt. Nem is tudom, melyik ünnepkor sütik a csörögét, talán pünkösdkor [Sávuot] [Hanukakor sütnek fánkot, mert a zsidók Hanuka ünnepén olajban sült ételeket készítenek. – A szerk.]. Az a divat [tradíció], hogy főleg tejest esznek, de finom dolgokat. Tejes ebédet, egy tejfeles krumplilevest és vargabélesekét csinált anyuka, meg tejfeles tortát vagy tejfeles pudingot. Anyuka finom dolgokat tudott csinálni.

A szüleim nem politizáltak, nem tudok róla. Egyet tudok, hogy nagy magyar volt, nagy Kossuth-párti volt apuka. Én háború előtt nem tudtam, hogy mi a politika, én nem foglalkoztam politikával, én olyan mafla voltam. De foglalkoztam zenével, irodalommal, nyelvekkel, éltem egy középszerű [középosztálybeli] társadalmi életet. Általában a nők nem politizáltak, de mondjuk, volt Zsidó Nőegylet [Maros]Vásárhelyen. Kis helyiségekben, ahol anyámék voltak, ott nem volt.

Apám szabadsága télen volt: körülbelül három-négy napig [Máramaros]Szigeten volt nagypámnál, onnan ment az öccséhez, Törökszentmiklóásra [Törökszentmiklós – nagyközség volt Jász-Nagykun-Szolnok vm.-ben, 1891-ben 18 772 (55% római katolikus, 40% református, 4% izraelita, 1% evangélikus), 1910-ben 25 100, 1920-ban 26 300 (61% római katolikus, 35% református, 3% izraelita, 1% evangélikus) lakossal. Volt ipariskolája, a 20. század első évtizedeiben polgári iskolája, több nagy téglagyára és malma, valamint ekegyára. – A szerk.]. Az egy dúsgazdag ember volt, Törökszentmiklóson két hatalmas nagy gyára volt. Imádták egymást. Együtt elmentek Pestre, és szórakoztak, jártak ketten színházba, de főleg klubokba. „Kereskedelmi Körnek” hívták azt a klubot. Az egy nagyon elegáns klub volt – hatalmas ház a belvárosban, márvány lépcsővel – ahol üzletkötések is voltak [Lehet, hogy a mai Roosevelt téren állt egykori, Hild József építette Lloyd palota elegáns kereskedő kávéházáról van szó. Az épület a második világháború alatt súlyosan megrongálódott, a háború után lebontották. – A szerk.]. Voltam egyszer én is velük. És ott kártyapartik folytak, de nem afféle „itt a piros, hol a piros”, hanem szórakoztató volt, és öt-hat órát töltöttek el a kártyák mellett. Közben üzleti kapcsolatokat szerzett. Neki nem volt gyereke, és mind főzte apukát, hogy adjon neki engem, hogy adoptáljon, mondván, hogy neki van még egy fia. „Te meg vagy bolondulva! Hát te hallottál még egy zsidó embert, akinek két gyereke volt, hogy egyet is adott adoptálni? Nem vagy normális.” Napokig nem beszéltek, de aztán – a mai nyelven szólva – ő szponzorált engem, gyúrta belém a pénzt.

Tizenhét éves koromban mentem fel először Pestre, és attól kezdve minden évben. És akkor a törökszentmiklósi nagybátyámnak egy sógornőjénél laktam, mert tizenhét évesen nem voltam

éppen olyan nagy. Három-négy napig a nagybátyámnál voltam, felvettem a pénzt, utána felmentem Pestre, s éltem a világomat. Volt egy sógornője a nagybátyámnak, a feleségének a testvére, annak volt egy egyetemista fia, ügyvédi [jogi] egyetemre járt, és az ő baráti körében, őutána voltak nekem is a barátaim Budapesten. A [fiú] szülei Pesten éltek, tanárember volt az apja. Úgyhogy, ha még kellett nekem nevelés, még azt is kaptam. De már nem kellett. Úgy gondolom, hogy otthonról már mindent megkaptam, tudtam már villával-késsel enni... Bemutatott egy csomó kollégát, s így voltak nekem partnereim, akikkel menjek múzeumokba, színházba, bállokba. Mert különben hogy jutottam volna én társasághoz? Annyi udvarlóm volt. Ezekről én sokat tanultam, mert mind művelt gyerekek voltak. Vittek az előadásokra. Ott hallottam először, hogy mi az, hogy „szavalókórus”, és Magyarország leghíresebb verselője [versmondója] adott elő – nem jut eszembe a neve [Valószínűleg Ascher Oszkár-ról van szó. Lásd: szavalókórus. – A szerk.]. De vittek engem nemcsak ilyen tingli-tangli helyekre, hanem mentünk délután egy-egy előkelő szállodába, délután ötőrai teára. Egy zongora és egy hegedű és halk zene. Megettünk egy tésztát [süteményt] vagy egy csokoládét, és ott ültünk két órát. Én velük jártam, ők mondták: ide menjünk, oda menjünk délután.

A színházban operetteket néztem Honthy Hannával, Latabár Kálmánnal, minden ősszel végignéztam [a repertoárt], minden este színházban voltam [Honthy Hanna (1893–1978) – operettszínésznő, legendás, egyéni stílusú primadonna volt; Latabár Kálmán (1902–1970) – színész, 1945-től 1968-ig a Fővárosi Operettszínház tagja volt, de más színházakban is játszott. – A szerk.]. Ha jöttek a fiúk, ha nem – de általában jöttek. Négy hétig héttől kilencig volt a színház, amikor kijött az ember a színházból, fél tíz volt. Vagy [volt olyan, hogy] várt egy-kettő színház után, és elmentünk együtt kávéházba, egy szerény feketét vagy egy szerény pezsgőfröccsöt megittunk. És hallgattunk egy dizőzt, aki kuplékat, megzenésített verseket énekelt zongorakísérettel, nagydobbal. Ott volt egy híres Medgyaszay Vilma például, aki olyan Edith Piaf-szerűség volt [Medgyaszay Vilma (1885–1972) – színésznő, sanzonénekesnő. Legnagyobb költőink megzenésített verseinek tolmácsolója (neki írta Babits Mihály a „Gáláns ünnepség” c. versét), Bartók és Kodály dalainak egyik első népszerűsítője volt (1927-ben Bartók-Kodály-estet hirdetett, 1929-ben a His Master's Voice Bartók, Kodály és Lajtha László népdalfeldolgozásainak hanglemezfelvételén működött közre). A Magyar Színházban és a Vígszínházban számos darabban kapott szerepet. A Zeneakadémia irodalmi estjeinek állandó közreműködője volt. – A szerk.]. Gyönyörűen adott elő. És voltak a száztagú cigányrajkók. Az Emke kávéházra emlékszem, de nem ott játszottak, mellette volt egy másik kávéház, ott játszottak a cigányrajkók [Rajkózenekar több városban is alakult, az 1930-as években működő budapesti rajkózenekar talán az 1920-as években alakult, de nem azonos a „Rajkózenekar” néven most is létező, 1952-ben alakult formációval. – A szerk.]. Az Emke inkább olyan kereskedői volt, ott szoktam volt reggelizni és az újságot végignézni, hogy mi van este a színházban.

Délelőtt én egyedül jártam a világot. Hát én úgy kerültem a Deák Ferencnek a foteljébe, egyedül. Mentem, mentem. Országház ide, Országház oda, na de az Országházat belülről szeretném én megnézni! Addig-addig firegtem, hogy hátul bementem. Láttam egy kis ajtót, ott állt egy ember, valami sapka volt rajta. És én mondom neki: „Úgy szeretném látni, hogy néz ki belülről az Országháza!” „Hát, fiam, ide nem lehet bejönni!” És erre mondom neki: „Bácsi, kérem, én Erdélyből jöttem... – ez egy olyan nagy jelszó volt –, és én olyan kíváncsi vagyok. Valahogy, egy kicsit legalább...” Addig-addig könyörögtem neki, amíg meghatódott, hogy mégis, egy fiatal kislány

érdeklődik, és jött velem, és bementünk a nagyterembe... Szóval, nagy dolgokat mutatott: „Hamar, hamar...” És el volt kerítve a pódium, és ott volt egy nagy fotel és egy nagy asztal, szóval ez volt a legnagyobb terem az Országházban. S azt mondta: „Látod, kislányom, az a Deák Ferencnek a széke, abban ült, abban a fotelben.” Hát az el volt kerítve vastag zsinórral, ahogy el szokták kertelni. Én átugrottam, s már bent voltam, s beleheppentem...! „Te kislány, mit csinálsz!” „Semmit. Most már megmondhatom, hogy ültem Deák Ferencnek a székében!” Erre hamar kijöttem onnan, bocsánatot kértem. Megsimogatott. Persze hazamentem, elmondtam a rokonságnak, és meglegyintettek a hazugságomért. Nem hitték el: „Ilyen hazugság, nem tudom, mi...” A végén elmondtam, hogy hogy volt, mint volt: „Gyertek el..., én nem hazudok!” Mikor apámnak is elmondtam, odavolt, s ezért megdicsért. Azt mondja: „Téged ilyesmi is tudott érdekelni!” És engem még milyen dolgok érdekeltek!

Mikor már tizenkilenc éves voltam, akkor panzióban laktam, kettő volt, de főleg egyben voltam, a Nagykörúton, nem jut az eszembe a neve. A hatodik emeleten. De volt külön liftje. És ott lakott még egy híres színésznő is, ott volt szobája állandóan. Csodálkoztam, hogy a Nemzeti Színháznak a tagja, és hogy ő ott...? Úgyhogy én panzióban laktam tizennyolc-tizenkilenc éves koromban. Én mentem, és leszálltam Törökszentmiklóson, ott voltam három-négy napig, felvettem a felvennivalót: megnyomott pénzzel a nagybátyám, és elmentem Pestre. Már kiismertem magam, jobban ismertem, mint [Maros]Vásárhelyt.

1928/29-ben fejeztem be az iskolát, akkor én már ismertem a férjemet, mert a bátyja, Almási Izold Toplicán volt bankigazgató egy darabig. Aztán bekerült Kolozsvárra, odahelyezték a bankba. Volt családja s gyermekei is. Van is egy fénykép, ahol a férjem az ő fiával van lefényképezve a Mátyás-szobor előtt [Kolozsváron]. A feleségét Irmának hívták, segesvári volt. A férjem, Almási Andor már be volt iratkozva egyetemre Kolozsváron, látogatás nélkül csinálta az egyetemet. Ügyvédi végzett. A kolozsvári [jogi] egyetemen doktorált. [Nagy]Váradon volt, Iași-ban volt, és Kolozsváron volt egyetem. Nem mindenhol kellett akkor doktorátust tenni, Kolozsvár nem adott diplomát, csak, ha doktorált. Itt, [Maros]Vásárhelyen hál' Istennek nem volt akkor egyetem, azért volt egy olcsó hely, egy kis negyvenötezer lakosú város volt. És nyáron lejött mindig oda, a bátyjához, meg ott volt a Bánffy-fürdő is, szeretett fürödni, hát ismertük egymást [A Bánffy-fürdő – jelenlegi neve Fenyő-fürdő (Brădeț románul) – hírnevét a langyos (mezotermális) vizeknek köszönheti. 1882-ben a toplicai erdők egyik birtokosa, Bánffy Dániel építtette föl az emeletes üdülőházat. 1900-ban a kis telepet Bánffyfürdő néven törzskönyvezték (<http://www.cchr.ro/jud/turism/hun/6/66/6601marosheviz.html>). – A szerk.]. És Irmának, a sógornőmnek egyszer kijárta az eszét, hogy hozzon össze minket a sógorával. Sikert is neki. Akkor mind gyakrabban és gyakrabban jött.

Nyárádszeredában apósomnak hat gyereke volt [Nyárádszereda – kisközség volt Maros-Torda vm.-ben, 1891-ben 1000, 1910-ben 1500 lakossal (járási szolgabírói hivatal, járásbíróság). Trianont követően Romániához került. – A szerk.]. Almási olyan ember volt, hogy azt akarta, hogy egy [a fiai közül] maradjon otthon az üzletben, és ő vezesse tovább az üzletet. Sörtöltődéje volt egyébként – ez volt a foglalkozása. Nyárádszeredában a főtér kellős közepén volt egy nagy háza, egyik oldalon a lakásuk volt, és vele szemben ugyanazon az udvaron a sörtöltőde. Megvett a Bürger sörgyártól [Maros]Vásárhelyről egy vagon sört, kisvasúttal levitték hozzá, ő beszállította, s volt három-négy asszony, akik a töltődében üvegbe töltötték [A Bürger Albert által 1893-ban, Marosvásárhelyen beindított sörház az 1930-as évekig működött. A városban elsőként ő létesített sörgyárában

áramfejlesztő telepet, melyet helyi világításra használt. Sörfőzdéjét a legmodernebb gépek beszerzésével évi 150 000 hektoliter termelőképességre rendezte be. – A szerk.]. Volt szekere, lova, és egy legény vitte a Bürger sört a kocsmárosoknak végig, a Nyárád mentén egész Korondig, mert minden faluban volt kocsmá, és ott adta le a sörösüvegeket. A Kossuth Lajos utcában volt a Bürger-palota, de ő nem ott lakott. A Vörös Kakas is Bürger-palota volt [A két épület, amelyet Steinmetz Bella említ, egy és ugyanaz: a mai Aranykakas vendéglő épülete. Az épület a mai Kossuth utca 106. szám alatt van. Bürger Albert sörgyáros építtette szecessziós stílusban a családi villát, 1937-ig benne is lakott a családjával. Az épületet park vette körül. Az államosítás után az épületben szeszlerakatot létesítettek, az épület megrongálódott. Később az Avicola nevű tyúkfarm felújíttatta, és vendéglőt nyitott „Aranykakas” néven (Marosvásárhelyi Útikalauz, szerk. Fodor Sándor, Impress kiadó, 2000, Marosvásárhely). – A szerk.]. Ott volt a sörgyár a Sörház utcában [A Kossuth utca végébe torkollik a Sörház utca. – A szerk.]. Az egész országba szállított. Dúsgazdag ember volt.

A férjem semmi szín alatt nem akarta [folytatni az üzletet], ezért semmilyen segítséget nem adott neki az apja. Adott neki lakást és kosztot, semmi egyebet. Úgyhogy szegény nagyon nehezen végezte az öt évet. A férjem tökéletesen beszélt románul, dacára annak, hogy Nyárádszeredában született. Az apja beszercei volt, a nagyapjáék üvegesek voltak. Apfelbaumnak hívták az ottani nagyszülőket, de az apósom magyarosította a nevét Almási Bernátra. A lényeg az, hogy épült egy szép román gimnázium, ami létezik ma is Besztercén, amit beüvegeztek ingyen. És ezért kapott egy oklevelet, hogy az összes Almási gyerek ingyen tanulhat ott. És ez apósomnak nagyon megfelelt, két fia volt. Mind a kettőt odaadta a nagyapáékhoz, s ott jártak román gimnáziumba. A beszercei éveiről nem tudok. Őneki ebből az volt a haszna, hogy Nyárádszeredán volt járásbíró, és a régi ügyvédek gyengén vagy nem nagyon tudtak románul, ők mind magyar egyetemet végeztek, és a férjem tökéletesen beszélt románul. Délelőtt segített apósomnak, és délután bejárt az irodákba fordítani románról magyarra, magyarról románra. Így csinálta végig az öt évet.

Amikor látta apósom, hogy befejezte az öt évet, és készül a doktorátusra, akkor már mondta: „Na, nincs már reményem.” Akkor megnyílt előtte minden, és adott pénzt, hogy vegyen magának egy szmokingot és egy lakkcipőt is, mert már úgy kellett ugye, ilyen gallérral meg lakkcipővel menni. És adott [pénzt], hogy béreljen egy irodát. De hát nem olyan sokat: vett egy írógépet és egy olcsó kanapét két fotellel. Apósom ment tovább, ő ült fel a szekérre, a kocsis mellé, és akinek leadta az árut, mindenkinek mondta: „Ha van valamilyen problémája, van nekem is egy ügyvéd fiam [Maros]Vásárhelyen, menjen hozzá, elintézi magának olcsón.” Meg volt nyitva az iroda, és azután volt az esküvő, 1931-ben. De az előtt egypár hónappal nyitotta meg az irodáját. A Főtéren volt az ügyvédi irodája, bérelt két szobát, egy nagy ötször négy és fél, ötször öt méteres [szobát]. Fent az emeleten, utcára nézett az ablak. Tulajdonképpen az utolsó pillanatban ment szólni a szüleimnek, hogy el akar venni. Addig mint diák, ki se merte nyitni a száját, pedig hát a szüleim látták, hogy mi járunk össze. De nem voltak ellene, mert nagyon szimpatikus ember volt. És már az első hónapban annyi pénzt kapott, hogy megéltünk.

Az első férjemnek még volt három lánytestvére: Irma, Mariska, Magda és egy fiútestvére: Izold. A lányok mind férjnél voltak. Mind háziasszonyok voltak, régen kevesen dolgoztak, mindegyik szerényen élt, de a férjük tartotta el. Magda Korondon volt férjnél [Korond – nagyközség volt Udvarhely vm.-ben (agyagipar, gyógyfürdő), 1891-ben 3000, 1910-ben 3800 lakossal. A trianoni

békeszerződéssel Romániához került. – A szerk.]. A korondinak is volt üzlete, nekik nem volt gyerekük. Mariska ott maradt Nyárádszeredán, neki két lánya és egy fia volt. Volt egy nagy-nagy mézárszékük. Elég gazdag ember volt az ura. A harmadik lány, Irma Szovátán volt, neki egy gyereke volt [Szováta – kisközség volt Maros-Torda vm.-ben, 1891-ben 1700 lakossal, 1910-ben 2800 lakossal. Több sóstó volt Szovátán, fürdőépülettel, nyaralókkal. Trianon után Romániához került. – A szerk.]. És mind Auschwitzban maradt gyerekestől. A férjem családjából egyik sem jött vissza. Azért maradtam ilyen semmivel, mert mondjuk, ők lettek volna a család az első férjem után. Apósoméék 1940-ben beköltöztek [Maros]Vásárhelyre, mert ahogy bejöttek [a magyarok], rögtön elvették a házat, rá egy fél évre [A zsidótörvényeket 1941 márciusában terjesztették ki a második bécsi döntéssel, 1940 augusztusában visszacsatolt Észak-Erdélyre, tehát valószínű, hogy valamikor ekkoriban szüntették meg a söröntödét, és tulajdonították el a házukat. A további megélhetés miatt Marosvásárhelyre költöztek, ahonnan deportálták a családot. – A szerk.].

A beszercei nagyszülők vallásosak voltak, olyan vallásosak, mint az én nagyapám. De az uram nem tartott semmit. Miután már összeházasodtunk, éppenhogy elkísért a templomba, és mikor vége volt, akkor kint a kapunál várt, hogy együtt menjünk haza. Aztán négy-öt év után egyszer elvitt Besztercére, nem tudom, valami ügye volt. És mutatta, hogy „Na nézd meg, ebben az iskolában érettségiztem. És itt volt a kicsi ház, ahol laktam nagyapáéknál”. Nem tudok semmi többet a családról. Nem tudom, hogy hívták az uram édesanyját, makfalvi volt [Makfalva – kisközség volt Maros-Torda vm.-ben, 1891-ben 1900, 1910-ben 1800 lakossal. Trianon után Romániához került. – A szerk.]. Neki parókája volt. Nagyon vallásosak voltak. Nem nagyon voltak elragadtatva ők, hogy engem elvegyen, mert nekem hírem volt, azért, mert minden bálon végig táncoltam. Rossz hírem volt olyan értelemben, hogy igényeim vannak, és mégiscsak egy üzem igazgatójának a leánya, aki biztosan le fogja nézni őket, mert ők nyárádszeredai egyszerű emberek voltak. Különböző ismerték apámnak a nevét, mert egy számtanzseni volt. A fiuk mondta, hogy „Járok Toplicára, s van egy lány, akinek udvarolok”. S hogy kinek a lánya, és akkor [azért] már kombinálhattak, hogy jól jár, hogyha az OFA igazgatójának a lánya... Így hívták a vállalatot, ahol apuka igazgató volt.

Minden évben kétszer, ősszel és tavasszal voltam a nagybátyámnál, Törökszentmiklóson, miután férjhez mentem is. Csináltam én más dolgokat is Pesten, akkor már férjnél voltam. Például mikor már asszony voltam, akkor nyíltak meg az automata büfék. Körben volt az üveges pult, egyikben szendvicsek, sült kolbász, a másikon torták, a másikon italfélék, és az forgott. Akkor beletettél egy forintot, elől az üveg kinyílt, és te kivetted. De csak azt az egyet vehetted ki, amit akartál. És én egyszer rájöttem, hogy a forint megfelelt a lejnek nagyságra. Délben mentem, olyan éhes voltam. Mondom: „Nem is megyek haza ebédelni. Megyek én fel a Svábhegyre, s ott ebédelek.” Benyomom a lejeimet, nagyszerűen működött. Jól laktam, megettem vagy három szendvicset. Boldog voltam, jól tudok manipulálni. Sikerült. Mindezt kalandvágyból csináltam. Egyszer egy barátommal voltam, és mondom: „Gyere, gyere, itt megebédelünk, és azután menjünk moziba.” Előveszem az én lejeimet. Azt mondja: „Bellus, te mit csinálsz?” „Pszt, hallgass! – mondom –, evvel fogunk ebédelni.” Pechemre, nem működött, nem forgott. „Bellus, mit csináltál?” Mondom, „Egy lejt dobtam be. Tegnap is ezzel ebédeltem”. Megfogott, elkezdett rángatni. „Hamar gyere ki, mert lezárják az ajtót.” Mert a hátam mögött ott volt a konyha, és figyelték, ha valamelyik hibázik. Hát én ezt honnan tudtam volna? „Lezárják az ajtót, mindenkit leigazoltatnak, és látnak nálad egy román útlevelet. Meg vagy fogva, bekasztliznak!” Jaj, akkor nagyon megijedtem, többet ilyet nem

csináltam. Szóval csináltam én ilyeneket, vagány voltam. Színházba is bejutottam, ott nem csalva, Erdély akkor egy jelszó volt. Azt mondtam: „Erdélyből jöttem, nem tudtam előre jegyet váltani, adjon nekem egy helyet valahol.” És én mindig a legjobb helyre megkaptam a jegyet. Élelmes voltam.

Vagy felültem villamosra, és vagányságból nem lyukasztottam jegyet, és amikor jött a jegyellenőr, addig forgolódtam, amíg a másik oldalon leszálltam. De komoly problémáim nem voltak soha. Nem loptam, csak ilyen kis stikliket csináltam. Ez nem zsugoriság, de valahogy a véremben volt mindig a spórolás, hogy a pénzt be kell osztani, mert mi mindig fix pénzből, fix fizetésből élünk, én otthon láttam a beosztást. Annyira, hogy mikor menyasszony lettem, a törökszentmiklósi nagybátyám adott egy nagy összeget, hogy én vásároljam meg a menyasszonyi ruhát: a délelőtti ruhát, az estélyi ruhát, a fogadóruhát – mert akkor ilyen volt. „Öltözz ki! Menyasszony vagy! Vegyél menyasszonyi ruhát, mindent, ami kell!” És ugye, mégis egy ügyvédnek a felesége kellett reprezentáljon, ami nekem nem feküdt. Nekem a sport jobban feküdt. De muszáj volt érdekből. Talán soha nem volt annyi fölösleges pénzem, nem is tudtam magamra költeni. Azt mondtam: „Ennyi kell, ez elég.” A férjemnek hoztam Budapestről, a Váci utcából egy gyönyörű, modern, arany Doxa órát abból a pénzből, amit nekem adott a nagybátyám. Nagyon nagy pénz volt. Megmutattam volt a nagybátyámnak: „Nézd, mit vettem Bandinak!” Haját tépte. „Hát miért nem mondtad, hogy nem elég a pénzed, hogy te ezt meg akartad venni? Adtam volna neked még pénzt.” Mondtam: „Nekem nem volt már mire költssem.” Én elkölthettem volna még cipőre, fehérneműre, ruhára, bundára, de nem: „Nekem ennyi elég, minden van, és elég elegáns vagyok!” Tavaly elküldtem az órát Izraelbe, a komámnak.

Irma, a sógornőm egy pesti dáma volt, csak Pestről öltözködött. Nagy divatdáma volt. Ő segített nekem, mikor menyasszony voltam. Vitt engem mindenhová: elvitt szalonba, ahol a manökenek jöttek [bemutatva a ruhamodelleket], hogy mi válasszuk ki, hogy milyen ruha kell nekem. Mondtam: „Pont ez hiányzik nekem!” Úgy untam ezeket! De hát Pesten egész másként éltek. Ő mondta: „Ez jó lesz délelőttre, egy kosztüm kell, ez lesz a menyasszonyi ruha. Ez jó lesz neked fogadóruhának, mikor délután jönnek a vendégek.” Ő megrendelt nekem mindent. Boldog voltam, mikor már onnan kijöttem, mert untam a manökeneket, ahogy firegtek-forogtak elől. Engem a zene érdekelt, én egészen más voltam. Olyan elegáns voltam, mikor hazajöttem, de úgy fájt a szívem, annyi pénzt kiadni rongyokra. Fogadóruha...! Mi az, hogy fogadóruha? Kit fogok én fogadni? Hát a barátnőimet. Ilyen tekintetben nagyon naiv voltam. Nekem nincsen fényképem a saját menyasszonyi ruhámmal. Nem is csináltak róla képet. Mert én úgy untam az esküvőt, úgy untam, hogy alig vártam, hogy vége legyen, hogy ülünk autóba, és menjünk haza. Én nem álltam volna ott, hogy fényképezzenek. Most már sajnálom, mert nagyon szép esküvő volt az első házasságomkor.

És a legelegánsabb voltam [Maros]Vásárhelyen, mert mindig más öltöztetett, még Kolozsvárról is öltöztettek. S a sógornőmmel együtt mentünk Pestre. „Van ilyen ruhád? Van olyan ruhád?” Ő sokat volt itt nálam is, jött vendégségbe. Ő volt a barna Almásiné, én voltam a szőke Almásiné. Nekem mindig szőke, festett hajam volt. Én festettem a hajamat, egészen, amíg másodszor férjhez nem mentem. Szóval, mindig elegáns voltam, és akkor az egy nagyon feltűnő dolog volt – de csak a jó ízlés határain belül [öltözködtem]. Másképp a férjem nem tűrt volna meg. De azért mindenhol befogadtak. Jártam klubba. Amikor már menyasszony voltam, a társaságom azért megmaradt. Volt, aki meg volt már nősülve, volt, aki nem volt megnősülve. Ha felmentem Pestre, összejöttünk.

Egészen 1941 végéig jártam Pestre.

Apám vett nekünk egy ötszobás házat, két fürdőszobával. Ötszáz méterre van ide, ahol most lakom. Ha jól kinyújtom a nyakam, látom a házamat. Egy kis mellékutcában volt, a Főtérnek a folytatása. Az be volt rendezve. Azt is a nagybátyám rendezte be. És az esküvőmet is állta. Nem nagyon hívtunk meg vendégeket, mert akkor azt revansolni [viszonzni] kellett. Hát egyszer-egyszer mi is meg voltunk híva. A férjem könnyebben ismerkedett meg kollégákkal fenn, a bíróságon. Nagy volt a vidék: járásbíróság, törvényszék, sőt táblabíróság is volt, ami ma már csak Bukarestben van. Az uramnak volt egy előnye, perfekt beszélt románul, és segített néha az idősebb ügyvédeknek, fordított is. És általa lett a társaság, meghívtak minket szívelességből a barátok vacsorára. Akartam menni az ügyvédi irodába segíteni, vagy zongoraórákat adni – nekem zongoradiplomám is volt –, és lett volna növendékem. Hát a férjem hallani nem akarta. „Hát hogy képzeled? Lesz egy kliens, aki bejön az én ügyvédi irodámba, azt mondja majd, hogy mire fel nősült, ha nem tud egy feleséget eltartani?!”

Jellemző volt a férjemre, ahogy imádott és szeretett, mert azt se tudta például, hogy mennyi hozományom van. Édesapám mondta nekem, hogy a pénz le van téve a bankba, és ti vegyétek meg a házat, amelyet akartok. Én se kérdeztem meg: apuka, mennyi van letéve? És két hónap múlva kérdezi édesapám, hogy „Hát még mindig nem találtatok házat? Fizettek, házbéres házban laktok!”. És akkor ő [a férj] szerényen mondta, hogy [kacag]: „Apuka tulajdonképpen, hogy őszinte legyek, én nem tudom mennyi keret is van arra.” Én sem kérdeztem. Akkor megmondta, hogy mennyi, és akkor mentünk el [házat venni]. Szóval, szerény volt.

Én tizenegy éves koromtól teniszeztam. Édesapám egy svájci-román nagyvállalatnak volt a vezetője, és ő mindent megadott, nem csak a tisztviselőknek, a fix munkásoknak is. Az egy óriási gyár volt. Lejött a nagyfőnök Svájcba, és azt mondta, hogy „Hát itt kellene valami sport és szórakozás...” – mert Toplica nagy falu volt. „Nem szeretné? Nem volna jó egy teniszpályát csinálni?” És kiadta az ordint és pénzt hozzá és mindent. Többek között az egyik mérnök értett hozzá. Elment Budapestre, és a Margit-szigeti teniszpályát lemintázta, és pontosan olyan teniszpályánk volt. Verseny teniszpályánk. És ő mindig küldött labdát, mert a labdák nagyon [drágák voltak]. Ez nagyon drága sport volt, és ma is az. És nem is volt még divat, inkább egy elit sport volt. Akkor kezdődött inkább a kugli meg a futball. Van egy fényképem ütővel és a partneremmel. Igaz, hogy én akkor csak tizennégy-tizenöt éves voltam. A partnerem egy fiatalasszony volt, az apám kollégájának a felesége. Először még nem volt ütőm, de volt a bátyámnak, vagy valakitől kértem. Amíg ők ültek, addig én teniszeztam a labdaszedő gyermekekkel. Aztán ügyeskedtem, és tizennégy éves koromban már játszottak velem a felnőttek is. És én végig játszottam, mint asszony is.

Itt [Marosvásárhelyen] az MSE-nek voltam a tagja tizenegy évig, amíg ki nem rúgtak. Az MSE, a Marosvásárhelyi Sport Egylet [Egyesület]. A sportegyesületbe járt, aki teniszezni akart. Ott volt román, magyar, zsidó. De zsidó kevés volt. Ketten voltunk, Rétiné és én, a szegény Almásiné. Nekem ugye megvolt a lehetőségem, a nagybátyám mindig adott nekem pénzt, hogy mindenem legyen. Úgyhogy ütőm is volt, és a születésnapomra mindig a legdrágább Dunlopot adta [A Dunlop Rubber Company 1917-től gyártott teniszütőket, az 1928-ban alapított Dunlop Sports Company pedig kifejlesztette és 1931-ben piacra dobta nagysikerű, több rétegű teniszütőjét, a Dunlop Maxply Fortot. – A szerk.]. Az akkori tenisz, amit mi akkor játszottunk, mint minden hatvan évvel

ezelőtti dolog a maihoz képest, ahogy én most látom, gyerekjáték volt. És apámnak is igaza volt, mert azt mondta: „A sport csak addig egészséges, amíg nem dögleszti ki magát az ember!” Most tízével, tizenötével vannak állandóan sérültek a teniszben. Ez elképzelhetetlen volt nálunk abban az időben. Mi nem így játszottunk, ma zsonglőrök, amiket csinálnak. Egészen harminckét éves koromig játszottam, amíg ki nem tettek. 1940-ig nem volt különbség [az emberek között]. És akkor jött a törvény, hogy nem lehetek, mert zsidó vagyok. Közben csináltak a Ligetben három tenispályát, volt egy klub, amit Mureşulnak [Marosnak] neveztek [A Ligetnek Elba-, majd Erzsébet-liget, később Augusztus 23, jelenleg Városi Sportpark a neve. 1815-ben az ott lévő mocsaras területet Houchard József építészetben jártas szakember mulatókertté, szórakozóhellyé alakította. Volt benne nyári vendéglő, nyári színpark, hideg és meleg fürdő és körhintá. A tervszerűen ültetett fák között virágok százai nyíltak. 1905-ben tenispályákat építettek a Ligetbe, majd kisméretű labdarúgópályát is, amelyet 1920-ban nemzetközi méretűvé bővítettek. A liget szórakozó jellegét mindinkább elveszítette, és sportintézmények otthona lett (Sipos Lajos, Marosvásárhelyi mesélő házak, Difprescar, Marosvásárhely, 1999). – A szerk.]. Annak voltak különböző szekciói: kuglizó, teniszszakosztály, és mit tudom én, még mi. És mondták, hogy „Gyere csak, játsszál itt”. És velem jött még két keresztény szolidaritásból. Otthagyták az MSE-t, és jöttek velem. De a nélkül is lett volna partnerem ott, a Mureşulban is. Szívesen látott vendég voltam, mert nem sok tag volt. Az MSE-nek talán több tagja volt. A Magyar Kaszinó is szponzorálta [az MSE-t].

Volt még a Tornakert, fent a nőgyógyászatnál [jelenleg Sportivilor utca]. Az egy olyan szép kis kert volt, öt pálya volt. Állandó jelleggel volt ott vagy tizenkét játékos. Innen került ki például az első romániai bajnok, pont Rétinek a fia, Réti Tibor. Ő hamar Bukarestbe került, mert volt ott egy lerakata az apja vállalatának, és sokáig volt ott. Aztán, hogy mit csinált, nem tudom, szétvált a sorsunk. Meg aztán ő a „felső tízezer” közé tartozott. Egy nagyon-nagyon szimpatikus zsidó nő volt a második felesége a Rétinek, nagyon csúnya, de nagyon bájos, intelligens nő. Vele teniszeztam. Közvetlenül soha nem érezted azt, hogy ő más osztálybeli, hogy így mondjam. Az első feleség meghalt, és attól maradt két fiú. Ezzel a másodikkal volt egy leányuk, ő ma is kell hogy éljen Hamburgban.

A nők akkor általában ügyes, térdig érő kis fehér szoknyába öltöztek [a teniszhez], és szép kis rövid ujjú blúz volt, és mindig fehérben. El sem tudtam képzelni, hogy színesben, mert nem láttam. Sőt, Pesten se láttam soha, csak fehérben. Ezért fehér sportnak hívták valamikor. Kicsit mindig haladottabb voltam egy fokkal, mint itt [a nők], mert én már akkor is kicsi rövid, fehér nadrágban teniszeztam, egy rövid sortban. És én egyedül! Mert én jártam Pestre, és láttam ott, s akkor nekem is kellett. És ott [a Tornakertben] volt öltöző, de volt, mikor itthon felöltöztem. Csinos voltam! Anyám mondta, szegény, „Bella, te nem vagy szép, egyáltalán nem vagy szép, de te nagyon csinos vagy! És tudod még mutogatni is a csinoságodat, de ne vidd túlzásba!”. Szegény anyám... Volt egy gyönyörű szép rózsaszín köpenyem, amit magamra vettem, nem volt begombolva, s az ütővel szaladtam fel itt, az Arteinál [Artei utcán]. De hát néha az a sort egy kicsit kivillant... Szóval, volt bennem egy kicsi kacérság, hogy őszinte legyek... De nem hoztam be a sorttal [Maros]Vásárhelyre a divatot. Megszokták, hogy én mindig extrább voltam egy kicsit. Pedig nekem nem volt sok toalettem, mert nem érdekelt engem. Csak úgy egy-egy rám ragadt.

Versenyre járogattam, de nem nagyon engedett a férjem. Elmentem versenyre Gyergyószentmiklósról, Csíkszerdába, és Kolozsvárig jutottam el, addig nagy nehezen a férjem beleegyezett. De aztán láttam, hogy nem veszi jó néven, és abbahagytam. Jöttek aztán a rossz

idők is, és nem volt hangulatom versenyezni. Örültem, ha van kedvem [teniszezni], mert 1942-től már kedvem sem volt, mert már elvitték a férjemet. Akkor nekem már befejeződött mindenféleképpen a múltam.

Ha visszagondolok, elég színes volt az életem 1940 előtt. Éltem, ahogy egy fiatalnak élni kell. Rendes házasságot éltem, táncoltam, mert szerettem, sportoltam, mert szerettem. Háziasszony voltam, nem szerettem, de csináltam. Cseléddel. Otthon, anyukámnál volt már három éve főzőlány Viki, Viktória, és ideküldte. Mindig mondta: „Meglátod, hogy a férjed haza fog küldeni, elválík tőled, mert nem tudsz egy köménymaglevest megfőzni.” Nálam volt Viki több mint két évig. De minden reggel, nyáron, hat órakor a piacon voltam. Szerettem frisseket válogatni, a legszebbet vettem mindig. Eltenni, megenni... Ott néztem, kicsit olcsóbb is legyen, mert nem jött nekem olyan könnyen a pénz. De anyuka azt mondta: „Amit elteszel, az mindig a legszebb legyen. Maradjon meg.” Akkor divat volt [a befőzés], volt száz üveg. Ó, hát még ezelőtt tíz évvel is száz üveg volt nekem eltéve a spájzomba: kompót, lekvár. Most van fagyasztó, zöldségyom van eltéve, vinettám [padlizsán], gombám, sóskám van eltéve. Akkor üvegbe, amit lehetett, dunsztolva, ugyanezeket.

Disznózsír az én házamban volt egy-egy kicsi, mert szerettem a disznózsíros kenyeret, de arra vigyáztam, hogy ne vegyüljön [a libazsírral], mert apámék ettek nálam, anyósoméék ettek nálam – úgyhogy én arra nagyon vigyáztam. Ők kóserek voltak, de apám sem evett volna nálam, ha tudja. Úgy csinálta, hogy ő kint megette [a tréflit], hogy ne tudjunk róla. Dolgozni dolgozott szombaton, de ezt mi úgy vettük, hogy muszáj megélnünk valamiből. Sokszor hazavittünk egy kicsi sonkát, de volt egy pléhtányérunk, s félig papíron, félig pléhtányérban, a konyhában ettük, amit sose csináltunk különben. Sokáig nem is tudta a férjem, hogy disznózsíros kenyeret eszem. Húsvét előtt a kenyérmorzsákat én nem szedtem össze a házból [lásd: homecolás], én sose csináltam [külön] húsvétot [Pészah]. Húsvéton mindig anyukáéknál voltunk, amíg éltek a szüleim, illetve apám. Miután már édesapám meghalt, nem volt, ki tartsa azt a ceremóniát. Itt [Marosvásárhelyen], a Főtéren volt egy Zsidó Klub, az csinált húsvétot nyolc napig, és mi nyolc napig ott ebédeltünk. Fenn az emeleten meg volt terítve az asztal, volt, aki elmondta a mesét [Azaz felolvasta a Hagadát szédereste. – A szerk.], úgy szimbólumnak. Ott már nem volt afikómen-ellopás, azt csak a családnál lehet eldugni.

Én soha semmiféle szervezethez nem tartoztam. Én csak sportoltam, olyan [sportklub] tagságom volt nekem. Játékonysági dolgokban igen, mint asszony, természetesen. A WIZO-nak tagja voltam. A WIZO tevékenysége abból állt, hogy gyűjtött pénzt, hogy alakuljon meg Izrael, minden zsidó házban volt egy kis persely. Nem tudom, hogy volt-e annak neve [A Keren Kajemet Lejisrael perselyekről van szó. – A szerk.]. Egy ügyes kicsi persely volt, pléhből, és minden házban olyan látható helyen volt, és mindenki, aki akart, bedobott. És akkor jött valaki mindig, kiüresítette, és egy bizonyos helyre gyűjtötték, de hogy hova, nem tudom. Bukarestben volt a központja. Hertzl Tivadar volt ennek az elindítója, nem vallási alapon, hanem nemzeti alapon. A mi lakásunkban is volt ilyen persely. Anyósoméknál nem volt. Nem kellett semmiféle alkalom, hanem mit tudom én, hazajöttem, s volt egy csomó aprópénzem, s betettem. Vagy jött valaki vendégségbe hozzám, meglátta, és neki is volt valami aprópénze, azt bedobta. Így gyűlt, és állítólag elég szép pénzek gyűltek, amik aztán felmentek Bécsbe. Először Bukarestben összegyűjtötték az országból, s azután felment Bécsbe. Már nem tudom, hogy milyen gyakran ürítették ki.

A fiúknak volt szervezete, a lányoknak nem. Én nem voltam WIZO-tag lánykoromban, csak asszonykoromban. Összegyűltünk olyan formában, hogy csináltunk kártyadélutánokat. Úgy látszik, hogy mi nem szerettük a sok dumát. Mi dumáltunk egy fél órát, kész, elég. A kártya, úgy látszik, jobban lekötött, s inkább vonzotta az embereket. Én már háború előtt is kártyás voltam. Persze nem milliókban, hanem a zsebemnek megfelelően. És voltak WIZO-estek, amik a WIZO javára mentek, tehát amit nyertem, azt a WIZO-nak adtam oda. Akinek megfelelő lakása és pénze volt, egy évben négyszer rendezett ilyen partit. Nekem öt szobám volt, és az ebédlőm nagy volt, úgyhogy én meg tudtam csinálni. Az ebédlőt s a hallt, ha kinyitottam, az akkora volt, mint egy terem. Én is csináltam vagy négy partit, a barátnőm is csinált. Az azt jelentette, hogy négyszer négy, tizenhat ember [volt meghíva]. Azt elláttam aprósüteménnyel, kávéval – nem tudom, hogy kávé volt-e vagy tea –, szóval valami szerény dolog, nem tortafélék és effélék voltak, hanem éppen, hogy a célt szolgálja, hogy összegyűljön tizenhat ember. S tizenhat embernek a nyeresége bement a WIZO-ba.

Itt volt egy Zsidó Klub, volt, aki oda járt ki. Volt még külön Magyar Kaszinó. Zsidó Klub és Magyar Kaszinó – ez volt a hivatalos neve. Azt hiszem, volt annak is zsidó tagja. Úgy tudom, Rétiék is a Magyar Kaszinóba jártak. De aki a Magyar Kaszinóba járt, az nem volt tagja a Zsidó Klubnak. A klubban kártyázni lehetett, volt olvasóterem, folyóiratok, zene. Volt egy külön kicsi terem, egy kicsi kóser étterem is, úgyhogy például lehetett ott vacsorázni egyszerűbb dolgokat. A kicsi étteremnek nem volt neve. De fő hangsúly a kártyán volt. A férfiak, a férjem is „chemin de fer”-ezett – ez egy francia szó –, olyan, mint a rulett, de nem rulett, az is egy szerencsejáték. Akkor volt póker, az volt a fő játék. Voltak külön szeparék, kicsi szobák, ott nagy pénzben ment a játék. Akinek volt. Mi sose mentünk oda. A férjem is pókerezett, de a zsebünknek megfelelő alapon. Én is egy héten háromszor römiztem. Megvolt, hogy milyen napokon megyünk a klubba. Keddi nap, csütörtöki nap és szombat este mentünk. Kora tavasztól késő őszig mindig azt mondták, „Nem vagy komoly, nem szeretünk...” – mert akkor inkább sportoltam, úgyhogy akkor nem mentem rendszeresen. Szombat este igen. De kedden például nyolc órakor még világos volt, még teniszeztem mindig. De azért nem hagytak ki a partikból, visszavettek. Mikor ősz jött, visszakaptam a partimat. Ez egy olyan polgári élet volt. A teremben közösen voltunk, de a férfiak külön voltak, és nem egy terem volt. Egyszerű szoba, megfelelő négyszögletű asztalokkal, ami egy römipartinak megfelel. Volt öt-hat asztal négy-négy székkal. Ott nem volt úgy, hogy oda leülhettem fotelekbe. Ha le akartál ülni, volt egy másik nagy terem, ott voltak fotelek, volt olvasnivaló, folyóiratok. Volt olyan, hogy az asszony szeretett kártyázni, a férfi nem. És nem ült otthon, ő is szórakozott, elment, talált ott partnert, aki szintén nem egyedül volt, és megivott nyáron, nem tudom, egy üveg sört. Nem egy férfi volt ilyen. A nők közül mindegyik játszott. Ott, ahol a nő nem játszott, az otthon maradt. Ott nő nem állt lesni az urát, amíg römizik vagy kártyázik egy óráig.

A Kossuth Lajos utcától ahogy jövünk a Főtéren, a Lábasház után van a nagy emeletes ház, ott volt valamikor a Magyar Kaszinó, boltíves kapuja van. A Zsidó Klub ott volt a Főtéren, alatta most egy borbélyüzlet van, meg van egy fűszerüzlet, meg nem tudom, hány üzlet van alatta. Egy nagy ház. A bálakat nem ott rendezték. A Tipografiei utcában, ott, ahol a mozi van, ott volt egy nagy terem, az a zsidóké volt. A zsidó bálók ott voltak [Tulajdonképpen a Zsidó Kultúrházról van itt szó, ami a volt Progres mozi épülete volt a mai Tipografiei, azaz Nyomda utcában. 1928-ban épült a zsidó hitközség támogatásával művelődési célokra. Számos ünnepély, irodalmi, hitközségi összejövetel színhelye volt. Színpadán előadást tartott a iași-i és a vilnai jiddis színház is. Az épületben az 1930-

as évektől filmszínház is működött 1994-ig, amikor biliárdteremmé alakították át (Marosvásárhelyi Útikalauz, Impress, 2000). – A szerk.]. [Maros]Vásárhelyen elkezdődött ősszel, és majdnem minden héten volt egy bál. Minden évben egyszer csinált bált mindegyik egyesület: volt a Bethlen Kata-bál, az MSE [szervezte] a Sportbált, volt a Lorántffy Zsuzsánna- [Nőszövetség] bál, a Magyar Nőegylet, volt vagy négy-öt bál minden évben. A Zsidó Nőegylet [a WIZO] a Kultúrpalotában tartotta a bált, évente egyszer. Meghívóval lehetett a bálókra menni, és a büfét mindig az illető egyesület tagjai állták: ital, étel, húsféle. Nagyon gazdag büfé volt, ami elég sok pénzt hozott be. Egyik túlszárnyalta a másikat, ugye, mindegyik szebbet és szebbet akart. Úgyhogy nekem is volt specialitásom [a Zsidó Nőegyleti bálon], tészta [sütemény] Almási módra. Nekem azt volt a legegyszerűbb csinálni. Egy egyszerű tészta volt, de persze habot tettem rá, és a tetejére csupa színes, zöld, piros, lila, mindenféle pici zselé. És apróra vágtam mandulát, mogyorót, és azzal is be volt a teteje szórva. Olyan szépen nézett ki, mint egy virágoskert. És a tészta csak ennyi volt. Azt mindig keresték, az Almásiné tésztáját. Meg volt beszélve, hogy öt hozott tésztát, három, négy, öt hozott húsfélét, férfiak az italfélét. Finom bőlékat is csináltunk.

Mi mindenhova kaptunk meghívót, és minden bálon ott voltunk, mert a férjem fiatal ügyvéd volt, és fenn kellett mozogni, hogy megismerjék, hogy van egy fiatal ügyvéd is. Nem ketten mentünk, hanem mindig volt egy kis társaság, két-három család rajtunk kívül. Mindig együtt mentünk mindenhova. Megvolt a mi külön társaságunk. Az estélyi ruháim rendkívüliek voltak. Én Pestről öltözködtem, a ruhának az anyaga Pestről volt, és itt megcsinálta nekem a varrónő. Ezt ő kreálta, ez egy pánbársony, ma is úgy hívják [Itt arra a ruhára utal Steinmetz Bella, amely a 007. 008-as képen látható – A szerk.]. És azt mondta: „Tessék idehallgatni! Én most csinállok egy estélyi ruhát, egy szó hangot nem tűnök el, hogy nem így... Megcsinálom. Ha tetszik, elviszi, ha nem, én többet magának nem dolgozom!” Mindig nála csináltattam a ruhákat. De nem sokat csináltattam, mert én Pesten vettem készen, vagy pedig csináltattam Pesten. A sógornőm elvitt egy előkelő szalonba, úgyhogy én ott láttam ezeket a ruhákat. És úgy hoztam pánbársonyt magamnak. Ez egy speciális, nagyon drága bársony, mert bársony is van durva, meg van finom. A ruha fekete színű volt, s fel volt sliccelve. Beszélte az egész város, hogy milyen „sporlós” ez az Almásiné, hogy több mint egy fél méter anyagot megspórol, hogy a hátát megmutassa. Na de hozzá volt egy pelerinem. Azt csak akkor vettem fel, amikor leültünk az asztalhoz. Ha leültünk az asztalhoz, a pelerint felvettem. Amikor táncoltam, akkor levettem. Este mentünk a bálba, s akkor vettem fel a ruhát. Az uram mondta: „Jaj, de szívem...” Mondom: „Miért, mit kell takarjak? Mi van szégyellnivaló?” „Hát, mégis...” Mondom: „Na, ne búsuljon, nézze, van egy pelerinem, fel fogom venni, ha valakinek túl kirívó lenne.” Az első férjemmel magáztuk egymást, nem tudom, miért. A másodikkal nem, de az elsővel sehogy sem ment a tegeződés. Végig magázódtunk. Pedig milyen nagy szerelem volt, Istenem...

Például jelent meg Pesten a „Színházi élet”, egy vastag pletykalap [„Színházi Élet” – 1912 és 1938 között megjelent népszerű képes hetilap volt sok színes tudósítással a korabeli színházi és filmvilág életéről. Olykor egy-egy bemutatott színdarab szövegét is közölte. Incze Sándor alapította és szerkesztette Harsányi Zsolttal közösen. – A szerk.]. Abban volt színházakról, darabok voltak leírva, volt keresztretjvény, meg ilyen ki kivel, ki kinek... Az érdekes, hogy háború után itt, az ószeren árultak könyveket meg „Színházi élet”-et. Volt nekünk valami ismerősünk, aki mindig vett, az volt neki mindig az „irodalmi” olvasmánya. És egyszer mondja: „Te, Bella, hát te tudod, hogy szerepelsz a »Színházi élet«-ben?” Ott írta, hogy »Volt [Maros]Vásárhelyen egy nagyon csinos fiatalasszony,

de arról híres, hogy nagyon spórol a ruhaanyagokkal...«.” Na és akkor tudtam meg, hogy mit írtak rólam. Már nem volt érdekes. Ez már a háború után volt.

A háború előtt a bálokon egymás után minden zene volt. Este, amikor kezdődött, volt egy kicsi előadás, mondjuk, tizenegy óráig, s akkor kezdődött a bál, kezdődött a tánc. A csárdás táncok már csak úgy reggel felé, öt óra után jöttek. Még mondták viccesen: „Na, Almásiné megint kiséperte a báltermet.” Mert mindig utolsó voltam, aki otthagytam a termet. Jaj, annyit táncoltam... Belejöttem én is, hogy klubokba jártam, hogy megnézzenek. Volt, amikor tetszett nekem is, hogy megnézznek engem.

A férjem eléggé zárkózott volt, de a társaságban jól érezte magát. Élte tulajdonképpen az életét. Mert, én nem akartam... [még gyereket]. „Várjunk még egy évet, maga is jöjjön bele a munkába, engem is hagyjon még egy kicsit bálozni, maga is élje az életét.” Jól éltünk. De azért nem hagyta magát terrorizálni, úgyhogy én csúnya leckét kaptam a harmadik vagy negyedik hónapban [az esküvő után]. Én megmondtam neki, hogy húsz éves vagyok, és én tovább akarok teniszezni, sportolni, koncertre járni. Egyszer, úgy be volt már félig nem sötétedve, de már homály volt. Ült otthon, a lakásomban. Mikor jöttem, az ablakon keresztül azt mondta: „Nem is tudtam, hogy festették foszforosra a teniszlabdákat!” Tehát, hogy olyan későn értem haza... És egyszer-kétszer tett ilyen megjegyzést, és akkor megmondtam neki: „Figyeljen ide, addig, amíg maga tudja, hogy én hol vagyok, minden pillanatban lekontrollálhat, addig én ilyen megjegyzéseket nem tűrök. Mert ha eltilt vagy valami, akkor én dugva fogom csinálni. Választhat.” Tehát így adtam egy leckét. Aztán visszakaptam én is a leckét. Eltelt egy év. Mentünk ki a kávéházba. Aztán nagyon belejött... [a társasági életbe], és vesz egy szép rózsaszínű inget. És mondom neki: „Vegyen egy más inget, én nem szeretem ezt a rózsaszínű inget. Vegyen, ott van világoskék, fehér.” Kávéházba mentünk vacsora után, zenét hallgatni. „Miért? Nekem tetszik, nagyon jó. Milyen kifogása van ez ellen?” Mondom: „Az, hogy nem szeretem a rózsaszín inget. Van világoskék.” Mondja: „Én azt szeretem.” Mondom: „Akkor én nem megyek ki.” „Ha nem megyünk ki, itthon maradunk.” Mondom: „Itt tartunk pár hónap, egy év után, hogy egy ennyiben nem tud alkalmazkodni énhozzám?” „Ugyanezt mondhatom én is”, mondja. Dúltam, fúltam. Mondom a lánynak, hozza le a padlásról a koffert, én holnap reggel megyek haza. Mint a süket, nem hallotta [a férjem]. Nem süket volt, nem reagált rá. Mondtam, hogy „Megyek haza, kész, itt hagyom”. Nem reagált. Én egész éjjel persze sírtam. Hagyott engem. Tehát itt kaptam vissza, hogy nem lehet ilyesmiből problémát csinálni. Minthogy én sem hagytam a foszforos labdát... Így kaptam vissza, hogy én se próbálkozzak, hogy ő milyen inget [vegyen fel], ha az egy tiszta...

A férjem nem nagyon szerette a vizet. Tudott úszni, de nem nagyon szerette. De ha úgy volt, elmentem evezni, megfőztem az ebédet, és betelefonáltam neki, hogy jöjjön be a Víkendre, ott fogunk ebédelni, és egy kicsit sütni fogja a nap, és megfürdik [A Víkendtelep a város lelátogatottabb üdülőtelepe, az 1930-as évektől kezdtek járni a lakosok a Maros és a Szentgyörgy patak közötti területre, ahol csónakházakat és hétvégi házakat építettek. – A szerk.]. Szóval szépen lejött, s a végén nagyon jól érezte magát. Így egyenlítettük ki egymást.

Amikor az anyaországiak jöttek [1940-ben, a második bécsi döntés után], rögtön kitették a polgármestert is. Még a magyarokat is kitették. Volt egy barátom itt, a városházán, egy főjegyző, magyar ember volt, és áttették egy kisebb posztba. Nagyon csúnyán viselkedtek, a saját nemzetükkel is, nemcsak a zsidókkal. Kellett ugye az új tisztviselőknek lakás, s teljesen kitették

például a barátnőmet a lakásból, aki magyar volt, és a szüleihez kellett költözzön. Erről ne beszéljünk, mert tudja már a világ, hogyan viselkedtek. Amikor bejöttek a magyarok, én rögtön el voltam nagyon keseredve.

1940-ben a férjemet nem fizették az ügyvédi kamarában [Az ügyvédi kamara az 1874 : XXXIV. tc.-kel létesített, egy vagy több törvényszék területén lévő, az ügyvédi lajstromba fölvetett gyakorló ügyvédek magában foglaló testületi szervezet. Célja az ügyvédek tekintélyének, ill. jogainak megvédése, fegyelmi ellenőrzésük s a fegyelmi joghatóság gyakorlása, véleményadás ügyvédi és jogalkotási, valamint igazságszolgáltatási kérdésekben. Tagjaitól díjat szed. Elnöksége, választmánya, közgyűlése van. Lásd még: ügyvédek Magyarországon. – A szerk.]. Csak a zsidó ügyvédek [nem] [Steinmetz Bella nyilván arra utal, hogy 1941-től, amikor a magyarországi zsidótörvényeket Észak-Erdélyre is kiterjesztették, és ilyenformán életbe lépett az ún. második zsidótörvény, az 1939. évi IV. tc. „A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról”, a férje lényegében kiszorult az ügyvédi pályáról, s lehetséges, hogy kamarai tagságától is megfosztották. – A szerk.]. Aztán kötelezték, hogy vegyen egy keresztény ügyvéd társat. De neki nem volt mivel. Már nem tudott tárgyalni, nem tárgyalhattak. Hát egy ügyvédnek az volt a kenyerere. Csúnyán viselkedtek, mert itt rengeteg ügyvéd volt, és kilencven százaléka magyar ügyvéd volt, természetesen. És egyik sem ajánlotta fel, hogy legalább a folyó ügyeket lezárja [a férjem]. Egyik sem. Nem. És akadt egy román ügyvéd, aki nem sokat törődött az irodájával, földbirtokos volt. Ki volt írva: dr. Micu. Ő megfizette. Különben nem lett volna egy kicsi tartalék [nekünk]. Egy normálisabb gondolkozású ember volt, illetve megértő. És nem volt olyan nagyon mellette a magyaroknak a viselkedésük miatt. Talán csak három-négy ügyvéd volt román. Talán... De a románt nem tették ki a kamarából. Csak százalékot kellett neki fizetni a munka után. Azt mondja: „Tudom, ismerem a helyzetet, nem is akarom elvenni.”

Ez egy kicsi utca volt [ahol laktunk], ahol kispolgárok laktak, és idősebb emberek voltak, mint én. Mindenkinek a Belluskája voltam. Mert mindegyiknek volt valami „hasfájása”. Az egyik, „Jaj, Belluska, örököltünk egy kicsi földet, kérdezze meg a férjétől, hová kell beadni ezt az írást”. Belluska megkérdezte. A másik: „Vettünk egy darab földet...”, vagy: „Most akarunk ide építeni. Nem csinálna meg egy kérvényt?” A férjem megcsinálta. És 1940-ben, egyik percről a másikra, mikor megláttak – még nem is volt csillag rajtunk –, nézték az eget, mintha nem léteztem volna. Engem ilyen pech ért, de nem mindenkit, ezért én mégse tudok általánosítani.

1942-ben már nem mertem menni Pestre. Aztán már jöttek a nyomorúságok. Anyám Toplicán lakott a bátyámmal. A bátyámat is elvitték 1942-ben Ukrajnába, munkaszolgálatra. Az én férjemet is elvitték 1942-ben. Sajnos alig... 1931-től 1942-ig... [voltunk együtt]. Akkor mondtam: „Anyuka, gyere be végleg, mert nem tudom, hogyan lesz tovább. Nincs értelme, hogy te ott legyél egyedül, én meg itt legyek egyedül.” Ő a nagy lakással, én is az öt szobámmal. És akkor mondta, hogy ő csak úgy jön be, ha valamit behoz az övéiből [az edényeiből] is. Hát mondom: „Amit akarsz, amihez nagyon ragaszkodsz.” Szegény, behozta a húsvéti edényeit, s én ott szépen felraktam a padlásra, és így maradt meg. Ráraktam a férjemnek az aktáit, mert ügyvéd volt, és a hivatalnokok maceráltak, hogy ki kell üríteni az irodáját, hogy szükség van a helyiségre, a férjem meg már úgyszincs itt. És én gondoltam, hogy „Istenem...”, olyan félve, kötözve szállítottam el. Feltettük a padlásra egy nagy tiszta, rendes ládába, de alul voltak anyukának az edényei. És persze, hogy felmentek, és kezdték nézni ott is, hogy van-e arany, meg mi van eldugva. Egy akta, két akta, három akta... szétdobálva minden, tudták, hogy ügyvéd, vagy legalábbis észrevették az aktákról.

Egy darabig dobálták, és aztán a végén ott maradt egy csomó [a ládában], s alatta volt anyukának egypár edénye. Most is őrzöm, szép porcelán volt. Már nincs meg az egész, mert törtem is el, de a konyhában még most is van pár darab. Különben mániája volt anyukának a szép edény.

1942-ben berekviráltak tőlem két szobát, és egy magyar királyi századosnak adták. A százados egy nagyon gazdag földbirtokosnak volt a fia, akit háború volt, és behívtak. Ópályin ötezer holdas birtoka volt. Szóval nem egy tényállású [hivatásos] katona volt, hanem katonaköteles volt, és koránál fogva behívták. Ő tudta igazolni, hogy neki tüdőasztmája van, saját autóval volt ide delegálva, és akkor neki rekviráltak, nálam volt két szobája. Nagyon rendesen viselkedett, úri módon mutatkozott be, beküldte a névjegyét, és kérdezte, hogy fogadom-e, szeretne vizitet tenni nálam. És mondtam, hogy szívesen látom. És úri módon bejött, megkínáltam egy pohár likőrrel, kis tésztával, megköszönte, váltottunk két szót. Mondja: „Ne tessék idegeskedni, én amennyiben lehet, mindentől meg fogom tudni védeni. Zaklatni nem fogják soha.” Ő beépített ember volt, a kommunizmus által, nem a magyaroknak kémkedett. Ez volt az érdekes. Ő nem volt kommunista, de inkább szimpatizált az oroszokkal. Azt, hogy ő mit csinált, milyen munkát végzett... [azt nem tudom]. Nagyon rendesen viselkedett, csak éppen én nem hittem neki. Mindig jött a hírekkel, hogy „Ne féljen, mert az oroszok nyomják vissza a németeket...”.

Eleinte bizalmatlan voltam, mert este nagyon sokszor behívott, hogy hallgassak rádiót, mert nekem nem lehetett rádióm. Zsidónak nem volt szabad. Vagy beszolgáltatad, vagy eladtad, vagy eldobtad, vagy odaadtad valakinek. Nem volt szabad legyen rádiónk. Hát, hogy lett volna szabad nekünk tudni a híreket? Se bicikli, se írógép nem lehetett, rádióról nem is beszélnek [Zsidók tulajdonában 1944 áprilisától nem lehettek rádiókészülékek. (Ezt megelőzte a telefonok kötelező beszolgáltatása.) Lásd: „zsidórádiók” és „zsidóbiciklik”. – A szerk.]. Véletlenül hallgattam, mert a rádiómat bevitte a százados, de különben neki is volt. És ő nemsokára, mikor odajött, kitett egy cédulát a kapura: „Belépni mindenféle hivatalosságoknak tilos.” Én nem tudtam, hogy ennek örüljek vagy ne. Hát inkább örültem. Gondoltam, hogy [ez olyan, mint] Jancsi és Juliska, szépen bánik velem, aztán egyszer csak odaad a farkasnak. Mindig mondta anyuka, hogy „Ne menj be, félek, ne menj be! Ne menj be, nehogy így s úgy... Ő fiatalember s te fiatalasszony...”. De érdekelték a hírek... És láttam a ténykedéséből, a megjegyzéseiből, hogy valahogy nem stimmel valami. Röviden, ez egy beépített ember volt Horthy ellen, szóval a németek ellen, de akkor én ezt nem nagyon hittem.

Kíváncsi volt, hogy hol voltak [a frontok]. Mert ő ellene volt a háborúnak. Hát hülyeségnek tartotta, hogy még tartson a háború, és a rombolás, a gyilkolás menjen. Mert látta, hogy itt nincs mentség, itt az oroszok végig fogják seperni..., mint ahogy volt is. Magyarul hallgattuk, például az Amerika Hangját vagy a Szabad Európát, magyarul hallgattuk, vele együtt [Valószínűleg a BBC magyar nyelvű műsorát hallgatták, esetleg a moszkvai magyar adást. A hitleri propagandát ellensúlyozta a BBC többnyelvű – és a célterületeken általában betiltott – világszolgálat (World Service). A magyar nyelvű adás a második világháború kitörése után 4 nappal szólalt meg először. Moszkvában 1941. szeptember 29-én kezdte meg adását a Kossuth Rádió, a KMP Külföldi Bizottsága által, a szovjet kormány támogatásával szervezett titkos, klandesztin adó. Az antifasiszta, háborúellenes adó egy ideig Baskíria fővárosából, Ufából szólt (mellette működött még a Moszkvai Rádió magyar adása is). 1942-től ismét Moszkvából ment az adás, 1945. április 4-i megszűnéséig. – A szerk.]. Bár a nyavalya tört ki, gondoltam, hogy ez biztos „in flagranti” akarta, hogy jöjjön valaki, s kapjon engem el. Mert úgylis a szomszéd engem fel akart jelenteni, hogy én jelt adok – este be kellett sötétíteni –

a ratáknak. A rata az megfelel most a MIG gépeknek. De azok gyors kicsi repülő, ide-oda szaladgálnak. És hogy én jelt adok a rata gépeknek [A korabeli köznyelv „ratákként” emlegette, vagy „varrógépnek” csúfolta a gépfegyverük kattogását utánozva, ezeket a „gyors, kicsi repülőket”, amelyek kisebbfajta, ötkilós bombákat is dobáltak. – A szerk.]. Üzente. Megfenyegetett. De aztán kapott egy üzenetet, nem tudta, hogy honnan, csak tudta, hogy a szekuritátétól kapott egy olyan jelentést, hogy fogja be a száját, mert fel lesz akasztva. Különben kicsínáltak volna, vagy amíg én elértem volna a századoshoz, addig engem rég felakasztottak volna. De mikor mondtam neki, ő mondta: „Maga ne törődjön!” Mindig azt mondta: „Legyen nyugodt!” De különben is egy idő után elhallgatott [a szomszéd], mert ki volt írva egy cédula: „Engedély nélkül e házba belépni tilos!” Úgyhogy úgy megvédett. S azután kérdezte, szegény: „Hát még ezután se hisz nekem, Bella, hogy azzal, amit én csinálok, mind maga mellett vagyok?”

Tüdőasztmája volt, nagyon sokszor volt rosszul, és anyuka mindig bement, és adott neki mézes teát vagy tejjel mézet, mindent. Ő, szegény, olyan hálás volt anyukámnak. Ő mindent hordott haza nekem, élelmet – kenyeret, húst –, hogy ne kelljen sokat kijárjak. Szóval láttam, hogy nagyon rendesen viselkedik. És ugye nem volt szabad nekem ez legyen, az legyen, úgyhogy a végén odaadtam neki ékszereket, főleg az anyukáét, nem annyira az enyémet, és pénzt is, mindent. A végén, mikor már tudta, hogy minket el fognak vinni, könnyögött nekem. Ő már tudta, hogy minket hová visznek. Kért, hogy a saját autójával átvisz Romániába, tizenöt kilométerre van a határ. „És ott – mondta – magának csak egy kilométert kell menni anyukával. Magukat el fogják vinni...” Mondtam: „Nem baj, Frici, elvisznek minket a Hortobágyra mezei munkára. Anyuka is egészséges, én is, fogunk dolgozni.” 1944-ben már dörögtek az orosz ágyúk, itt, Románia határán. És képzelje el, májusban vittek el minket, és augusztus huszonháromra itt fel volt szabadulva [lásd: Románia kiugrása a háborúból], már itt voltak az oroszok [Steinmetz Bella kissé összemossa az észak-erdélyi és a romániai eseményeket – 1944. augusztus 23-án Románia átlát a szövetséges csapatokhoz, Észak-Erdély azonban magyar fennhatóság alatt maradt, az akkori magyarországi törvényekkel. – A szerk.]. Ez volt a legnagyobb bűnük a magyaroknak: utolsók voltak, akik deportáltak. Három hónapot nem tudtak volna még manipulálni valamit azzal a szerencsétlen néppel?! Könnyögött az a Frici. De mondom: „Hát jó, maga átesz a határon, de hova fektetem le anyukát?” „Menjen – mondja –, az első házban fognak segítséget adni maguknak.” Mondtam magamban, akarja már uralni ezt az egész lakást – mert egy ötszobás szép berendezett otthonom volt, nála volt pénzem, ékszerek, minden –, most már ezt akarja. Nem tudtam elhinni, hogy egy magyar királyi százados ilyen jót akarjon csinálni.

Lengyelországból jöttek, akik megszöktek onnan, bátrak, fiatalok, hogy ne kerüljenek koncentrációs táborba. Magyarország akkor még nem volt benne a háborúban. És elmentek a zsidó hitközséghez, s kértek zsidó címeiket. Jöttek hozzám is, hogy „Ez s ez történik velünk, meg akarnak ölni, ölik a zsidókat. Viszik Auschwitzba”. Hamar szedtem minden élelmet, s mondtam: „Menjen, menjen, ennyi hazugság...! Hát ez nem igaz, ez egy hülyeség!” S mindenki haragudott ezekre, hogy milyen hülyeségeket beszélnek. Azt mondtuk, hogy nem igaz, hazudnak, ezek olyan semmirevaló zsidók.

Itt is volt, aki okos volt – nem Marosvásárhelyen. A máramarosi zsidónak több esze volt. A második férjemmel [Máramaros]Szigeten voltam egy és háromnegyed évig, és ott ismerkedtem meg egy odaválósival, aki ismert sok mindent. Többek között bemutatott egy fiút, aki felment a hegyekbe, megrakva pénzzel, élelemmel, amivel csak tudott. Elment a juhászhoz, s mondta, hogy „Nézd,

mentsél meg. Én most itt maradok, ha tartasz, s akkor ezt és ezt fogom neked adni". És ott volt a juhásznak a felesége, aki időnként felment ennivalót vinni a férjének, s akkor már a fiatal férfinak is. És így a fiatalember megúszta a „sütőt”. Amikor mondta a felesége, hogy Visóban vannak az oroszok, ő szépen lejött, bement a lakásába, ott mindent az égvilágán megkapott. Az élete is megvolt, sajnos a családja nem... A család nem mehetett vele, mert feltűnt volna. És különben is, idős szülők voltak, úgy hatvan fele járó emberek. Hát azok már nem mentek ki a hegyekbe! Tudniillik [Máramaros]Szigeten olyan közel van a hegy, mintha mi is mennénk Brassóban fel a Cenkre. Aki ismeri a hegyet, s aki erre vállalkozik, fel lehet menni.

[Marosvásárhelyen] az volt a felhívás, hogy mindenki vigyen magával háromnapi élelmet [A Baky László által a „Zsidók lakhelyének kijelölése” tárgyában 1944. április 7-én kiadott körlevél szerint „Az elszállítandó zsidók csak a rajtuk lévő ruházatot, legfeljebb két váltás fehérneműt és fejenként legalább 14 napi élelmet, továbbá legfeljebb 50 kg-os poggyászt, amelyben az ágyneműk, takarók, matracok súlya is bennfoglaltatnak, vihetnek magukkal”. Ám voltak helyek, ahol még ennyit sem hagytak a gettóba szállított embereknél, volt, ahol csak egy váltás fehérneműt, másol csak kétnapi élelmet stb. (Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/. 419–420. oldal. – A szerk.]. Már úgy egy héttel azelőtt [a gettósítás előtt] rebesgették, de hivatalosan, azt hiszem, hogy pár nappal az előtt hirdették ezt ki. Plakátokat nem láttam. Kicsi volt a város, vagy negyven-negyvenöt ezer lakos volt, elég volt egynek értesülni, és akkor az ment [terjedt a hír]. Az Arany János utcát mi úgy hívtuk, hogy Zsidó utca, mert ott sok szegény zsidó család lakott. Az egyik kenyeret hordott ki a pékségből. Volt, aki cipész vagy suszter volt, vagy otthon kalapált. A másik, nem tudom, szabólegény valahol bedolgozott. De az utóbbi időben nem is foglalkoztattak zsidót, mert nem volt szabad. A zsidó kereskedőket kényszerítették, hogy vegyenek maguknak keresztény társakat [lásd: stróman], hogy legalább hatvan százaléka legyen keresztény a nélkül, hogy az egy fillért is beadott volna az üzletbe. Nem pazaroltak ránk törvényeket, erre csak egy rendelet kellett, nem kellett törvény.

Jött a menet az utcánkba. Minden zsidó házba bekopogtak, hogy menjünk le a téglagyárba. És hozzám nem jöttek be. Mi is édesanyámmal, amit tudtunk, összecsomagoltunk egy hátizsákba. És mikor elhaladtak, utána kiáltom az egyik kísérőnek: „Itt is zsidó család van, és ide nem csengettek be!” Visszajön nagy dühösen: „Hogy hívják?” Mondom, hogy „Almási Andorné”. Megnézi a listát: „Ne hülyítsen, maguk nincsenek rajta.” És a menet elmegy, és mi ott maradtunk anyukával kétségbeesve, mert ugye, körülöttünk elég sok zsidó család volt, s mind elmentek, és mi ott maradtunk... Hát, gondoltam: „Minket itt akarnak felakasztani vagy mi a fene?” Alig vártam, hogy hazajöjjön a százados, s mondom neki, nézze meg, mi történt. „Nem baj, nem baj! Itthon marad. Mondtam magának, áteszem a határon. Egy pár kilométer a határ Romániába, s még megmenekülnek anyukával.” Csakhogy én erről hallani se akartam. Mondtam: „De nincs senkim odaát. Este anyuka hová fog lefeküdni?” Mert nekem mind anyuka volt az eszemben... De ő mind mondta a magáét: „Én azt szeretném, azt szeretném...” Én térden állva könyörögtem, hogy küldjön ide egy leventét vagy rendőrt, és kísérjenek be, mert magamtól nagy [sárga] csillagosan [lásd: sárga csillag Magyarországon] nem indulhattam le a téglagyárba anyukával. Azt mondja: „Ha ennyire erőszakos, nem állhatok ellen.” Akkor ő elküldte a csicskását, s majd jött két levente [lásd: levente-mozgalom], két szarházi, tizenhét-tizennyolc éves kölykök – ezek voltak a legveszedelmesebbek –, és „Na, menjenek...!” Így bementünk a téglagyárba.

Mikor levittek a téglagyárba [május elején], itt tartottak embertelen körülmények között, a szabad ég alatt. És Frici román csicskása kétnaponként jött be. A magas rangú tiszteknek szokott lenni szolgálékányük, egy katona, aki szolgálta őt, ott volt [vele] reggeltől estig, csak éjjelre ment be a kaszárnýába. Bejött Frici a téglagyárba a legényével, és mindig behozott valamit, például két pokrócot anyukámnak. Behozott egy-egy kenyeret, egy darab lesütött húst, élelmet, mert itt már semmi élelmet nem kaptunk az égvilágon. Azt mondták, hogy „Három napra vegyenek magukhoz csomagot, élelmet”. Abból a három napból sokkal több lett, mint három nap. Mindenkinek elfogyott az élelme. Egyenruhában jött, úgy csinálta, persze, mintha keresne valakit. Be tudott menni, mert ugye jelentette, hogy „XY-t keresem”. Különbén nem kellett igazolýa magát, mert neki a rangja ott volt [az egyenruhán]. És segített, de már késő volt, onnan már nem mertem kimenni. De ha van bátorságunk, akkor még onnan is kiléphettem volna anyámmal, és valahogy hazamehettem volna, hogy na, vigyen át autóval a határig, s ott letesz. De ez volt a sorsunk. Hová szökjek anyámmal?! Nem hittem, aztán mikor rájöttem, már késő volt.

A téglagyár egy régen használt épület volt, már romos volt. De azért az elsők, akik elöl voltak, még kaptak egy-egy olyan helyet, ahol mondjuk, bent [fedél alatt] voltak, és megvédte őket az esőtől. Május végén már voltak esők. Mi kinn maradtunk. A szabad ég alatt. Egy-egy pokrócot vittünk magunkkal. Már aki vitt. És akkor egy-két ismerős család, összeálltunk. Ott egy rendetlen, mocskos udvar volt, s kaptunk lécet. A férfiak beütötték, rátettek egy plédet, egy kartonpapírt, amit kaptak. És akkor ott leültünk a szabadban, a földre. Kész. Ennyi. Így kezdődött az embertelenség.

A téglagyári emlékből megmaradt, hogy a végében volt egy mély gödör ásva, s ott egy rúdra rá kellett ülni, s az volt a végé: fiatal, gyermek, öreg, férfi, nő... Volt valahol egy folyó csap, de hol adtak vizet, hol nem. Különbén nem volt hol mosakodni. Le se vetköztünk végeredményben, mert hidegek voltak az éjszakák. És voltak már esős napok, és örültünk, hogyha nap volt. Állandóan bent kucorogtunk.

Be kellett szolgáltassam az ékszereket, mert tudták, hogy doktor Almásinénak kell legyen egy gyűrűje, egy karkötője, ha nem más, egy órája [„A vagyontalanítás több hullámban zajlott le. 1944. április 14-én Reményi-Schneller Lajos [1938–1944 között pénzügyminiszter] előterjesztette a minisztertanácson a pénzügy, a kereskedelem és az ipar árjásításának a tervét. Javaslatai alapján született meg április 16-án a miniszterelnök 1600/1944. számú rendelete (külön bejelentő formanyomtatvánnyal), mely szerint a zsidóknak minden tízezer pengő feletti vagyont két héten belül be kellett jelenteniük, illetve letétként be kellett szállítaniuk a legközelebbi pénzintézeti fiókba. A rendelet azt is megszabta, hogy személyenként csak két rend »használati ruha«, egy felöltő és egy télikabát, két kalap és hat váltás egyszerű alsónemű maradhat bejelentés nélkül »a zsidó« tulajdonában. A Pénzügyintézeti Központhoz tartozó pénzintézetekben kellett letétbe helyezni az értékpapírokat és nemesfém tárgyakat. Az összes 1944. március 22-e után kötött adásvételi és ajándékozási szerződést semmisnek nyilvánították, hogy a vagyon átmentését megakadályozzák. A bankbetéteket zárolták, a zsidó betétesek új, zsidócsillaggal ellátott betétkönyvet kaptak, amelyet azonban tilos volt hazavinni (!), és a számláról csak ezer pengőt lehetett havonta kivenni. Néhány héttel később az összes zsidó számlát egyetlen központi számlává vonták össze: innen teljesítették valamennyi zsidókkal szemben felmerülő követelés (például a gettósítás költségei, a deportáltak közüzemi számlái) kifizetését” (Ungváry Krisztián: „Nagy jelentőségű szociálpolitikai akció” – adalékok a zsidó vagyon begyűjtéséhez és elosztásához Magyarországon 1944-ben, www.rev.hu/html/hu/kiadvanyok/evkonyv02/ungvary.html). – A szerk.]. Féltém nem beszolgáltatni

a bankban. Akkor a Kereskedelmi Bank volt a főtéren. De mindent éppen nem szolgáltatam én se be, hanem a másik részét, amit inkább többet hordtam, odaadtam ennek a tisztnek. Nálunk szokás a karikagyűrűvel együtt még egy foglалógyűrűt adni. És mindent be kellett szolgáltatni, csak a karikagyűrűt nem. De amikor hoztak el a téglagyárból, és vagoníroztak be, akkor volt egy persely, és mindenkinek le kellett húzni még a karikagyűrűjét is, azt is bedobni... Amit a banknak szolgáltatam be, azt bevitték az anyaországba, vagy maguk között szétosztották. Azt nem a németek vitték el, hanem akik itt voltak, a banktisztviselők. Annak nincs nyoma.

Körülbelül úgy tíz-tizenkét napig voltunk itt, a téglagyárban. És azután vagoníroztak be. Csupa hazugság volt. Azt mondták, hogy bevisznek az anyaországba, s ott majd valami földműves munkát fogunk végezni. És mi hittük, mert logikus volt. Gondoltuk, ha Moszkvától, Leningrádtól idáig visszanyomják a németeket, a frontot – Bukarestben már hallották a lövéseket –, a magyar zsidókat nem deportálják, mert hová deportálják? Gondoltuk, már csak napok-hetek kérdése, hogy vége a háborúnak, mint ahogy vége is volt. Minket május elsején, másodikán vagoníroztak, május negyedikén érkeztünk Auschwitzba [Az ő szerelvényük valószínűleg június negyedikén érkezett Auschwitzba, valószínűleg a május 30-án indított szerelvényről van szó. Ugyanis a gettósítás kezdődött 1944. május 3-án. A deportálást három menetben, május 27. és június 8. (más források szerint: május 25. és 27.) között hajtották végre. 7549 zsidó személy vagoníroztak be (Carmilly-Weinberger Moshe: Út a szabadság felé!, Kolozsvár, 1999). – A szerk.]. És augusztus huszonharmadikán már fel volt szabadulva Románia. Ez volt a legnagyobb bűne Magyarországnak, ő volt az utolsó Európában, aki deportált, amikor ő is tudta, hogy hol van a front már. Pest nem volt értesülve, hogy hol van a front?

Bevagonírozás volt, és irány Auschwitz. Azt persze még nem tudtuk, csak akkor, amikor mentünk, mentünk, mendegéltünk és eltelt egy nap, és még mindig mendegélünk a marhavagonnal. Három napig mentünk. Nyolcvanát egy vagonban..., úgyhogy nem jelentette azt, hogy mindenki le is tudott ülni. Örültünk, hogyha az idős embereket le tudtuk valahogy ültetni. Első megdöbbenésem a vagonban akkor volt, amikor egy anya fogta a gyerekét az ölében, az nagyon sírt, és nem bírta elhallgattatni, és elkeseredésében felfogta a pelenkába a vizeletet, és úgy törölte meg a gyereknek a kiszáradt ajkát. Már nem volt víz senkinek. Mindenki vitt egy kicsi vizet, egy üveg vizet – nem voltak akkor plastik üvegek –, de az már rég elfogyott. És az a csepp gyermek... se nem szopott már..., még nem is lehetett kenyeret a szájába gyúrni. Ez volt az első megdöbbenésem, hogy „Úristen, hát mi ez?!”. Azután már nem volt gond, egyenesen mentek a gázba...

Foglalmunk nem volt a vagonban, hogy hova visznek. Magyarország határán megállt a vonat, kinyitották az ajtót, feljöttek a kakastollas csendőrök: „Akinél van még arany vagy valami érték, adják le, mert ha nem, itt, helyben főbe lövünk!” Volt, akinek volt. Nekem is volt. Volt rajtam és anyukán is egy kézzel kötött szvetter, és varrtunk bele vékony láncokat. 1942-ben a férjemet elvitték a frontra, és hallottuk, hogy ott aranyért kapnak egy-egy kenyeret. És akkor vettünk, aki tehette, vékony-vékony kicsi aranyláncot, és küldtük ki nekik. Volt két férfi, aki a munkaszolgálatos csoportot őrizte. A családjuk itthon volt. Mi gyúrtuk mindennel, pénzzel, élelemmel, hogy tudjunk küldeni valamit. Na, én alig vártam, hogy jöjjön az éjszaka, valahogy kibontsam, és kerestem valamilyen kis lyukat a vagonban, hogy szépen kiengedjem. Aztán nem sok idő után átvettek a németek, és irány Auschwitz. Már rögtön tudtuk [hogy nem igaz, amit mondtak], mert láttuk, ahogy haladtunk, láttuk az állomásoknak a neveit. S aki egy kicsit tisztában volt a földrajzzal, az rögtön látta, hogy „Hopp-hopp, ez már közel van Ausztriához, sőt, Lengyelország fele megyünk!” – mert

láttunk már polszki [lengyel] feliratot is. Auschwitz tulajdonképpen Sziléziában [Kelet-Sziléziában – A szerk.] volt, az Lengyelország volt, de már Németország bekebelezte akkor. De nem tudtuk, mi az, hogy Auschwitz...

Auschwitzba május negyedikén érkeztünk. Azt azért tudom, mert nekünk, marosvásárhelyieknek akkor van a gyásznapi napunk [Valószínűleg mára kissé összeecsúsztak Steinmetz Bella emlékeztében az egykori események: május negyedikén talán a gettóba kerülésének volt a napja (Észak-Erdélyben május 3-án kezdődött el a zsidók gettóba tömörítése). A deportálás a hónap utolsó harmadában történt: Moshe Carmilly szerint 7549 marosvásárhelyi és környéki zsidót három transzportban deportáltak május 27-én, 30-án és június 8-án (Moshe Carmilly-Weinberger: Út a szabadság felé. Zsidó menekültek megsegítésének története a Holocaust idején: Erdély, 1936–1944, Cluj-Napoca, 1999). – A szerk.]. Mikor megérkeztünk, lehúztak [a vagonokból]: „Los, los, aber schnell, gyorsan, gyorsan!” Csak a marhákat hajtják így. Ezt már az ott lévő férfiak, a háftlingek, a foglyok csinálták. Mindent bent kellett hagyni a vagonban. Csomag nélkül szálltunk le, csak azzal, ami rajtunk volt. Egyenesen mentünk vagy ötven métert, ha mentünk, s a hóhér már ott állt fekete ruhában: Mengele, idáig érő lakkcsizmában, elegánsan. Volt egy botja. Nagyon hamar megtudtuk, hogy az Mengele, mert már voltak ott lengyel lányok. Már sokan voltak deportálva Ausztriából, Lengyelországból, Észtországból, amit a németek megszálltak, onnan már mind voltak deportálva [lásd: Auschwitz]. Akkor rám nézett, s a bottal csak intett... Akkor még nem tudtam, mi fog történni anyukával. Csak aztán mondták az ottani lengyel lányok, hogy „Látjátok, ott a kémények hogy füstölnek? Az előbbi transzport...”. Szatmárnémetiből, [Máramaros]Szigetről, nem tudom, honnan. Mindenesetre már nagy gőzzel ment a krematóriumban a füst. Olyan szag is volt állandóan, és olyan rettenetes meleg volt, hogy eleinte szinte megfulladtunk. Pláne amikor borús idő volt, s lenyomta [a füstöt]... Ez volt.

Miután ki voltunk választva, egyenesen bevittek a fürdőbe, anyaszült meztelenre levetkőztetve, leszórtelenítettek. Le volt vágva a hajunk is. Durváskodtak. A már ott lévő régi háftlingek voltak ott a fürdőben. Felügyelettel, persze, német katonaruhás nők... A fürdés, szórtelenítés után bementünk egy terembe, kerestem például a barátnőmet, akivel kéz a kézben mentem: „Böksi, hol vagy, Böksi?” S akkor mondja, hogy „Bella, Bella, hát nem ismered meg?”. Hát ha az ember levágja a haját, azt nem lehet kopaszon megismerni.

Darvas Böskének hívják a barátnőmet. Ma is él Izraelben. Szerencséje volt, hogy megmenekült. A férje is. Hazajöttek, rögtön csináltak egy gyermeket, és rögtön ki is mentek Izraelbe. A férje meghalt, ő egyedül maradt, a gyermekét felnevelte, lettek unokái. Volt egy bátyja, aki Párizsban tanult, nem is jött haza, ott maradt, s nem is volt deportálva. És irtó gazdag volt. Meghalt, mindent örökölt ez a húga. Mikor már nem volt szükség rá, öregek házába ment. De az olyan, hogy havi négyezer dollárt fizetnek. Minden van ott. Külön szoba fürdőszobával, televízióval, három-négyféle menü, van uszoda, saját orvos. Szóval, ezt nagyon kevesen engedhetik meg maguknak. Neki volt pénze, s abból fizeti.

Auschwitzban például volt valami ruhacsere, és ledobtuk a régit, ott egy nagy-nagy-nagy halom ruha volt. S egyenként mentünk el, de „Gyorsan! Gyorsan! Gyorsan! Schnell! Schnell! Schnell!” – mindig ez volt a jelszó. Fel kellett kapni a ruhákat, s ezért úgy messziről próbáltuk kinézni magunknak. Na, de hát azt nem lehetett úgy messziről látni. Felkaptam egyet, de hát láttam, hogy az egy százkilósna való, és visszadobtam, és vettem egy másikat. Kaptam két nagy pofot egy

katonától, de nagyot. És szembenézett, s azt mondja: „Nem fájt?” Mondom: „Nem! Tőled nem.” Rám néz: „Tőlem?” „Nem. Miért fájjon?” S azzal továbbment. Ha még egyet kérdez, biztos főbe lő, mert azt mondtam volna, hogy „Te nem vagy ember, hanem állat vagy”. Azután gondoltam: „Te, hülye, egy szavadba kerül, és egy golyóval [lelőnek]!” S lehet, hogy jobb lett volna, mert utána olyan csúnya életeket éltem.

Mindjárt első hónapban tetováltak [Az auschwitzi munkatáborok foglyainak bal karjára, az alkaron, a belső könyökhajlatban, négy-, öt- vagy hatjegyű sorszámot és esetleg betűjelet is tetováltak, s ezt a jelzést a továbbiakban a nevük helyett viselték. Mintegy 405 ezer ilyen azonosító számról maradt fenn kimutatás. A regisztrált foglyok közül összesen 65 ezer maradt életben. – A szerk.]. És nagyon boldogok voltunk, mert azt hittük, ha valakinek számot kell adni, ez azt jelenti, hogy létezőnk. De a fenét, az nem ért semmit. Nem fájt a tetoválás, mert nagyon ügyesek voltak, német lányok csinálták. Nekem szerencsém volt, ügyes volt, mert nagyon kicsit csinált. De például a sógornőmnem ilyen nagy volt, és össze-vissza. Nekem benne van minden iratomban, amit kaptam. Nekem 13317 volt a számom. Egyedül egy [maros]vásárhelyiről tudok, aki kivette [a tetoválást a kezéről]. Senkitől se hallottam. Ez egy szégyen [hogy a tetoválást eltüntette a kezéről].

Tulajdonképpen ott [Auschwitzban] egy kínzás volt. Hajtottak hajnali négy, fél öt fele ki a blokkból – nem tudtuk órát, csak úgy körülbelül sejtettük a napjárás után. A C lágerben, ahol én voltam, százezren voltunk [A Birkenau, Auschwitz II táborról lehet szó, ahol több mint 90 000 foglyot gyűjtöttek össze. – A szerk.]. Minden blokkban ezer ember volt. És akkor ott „in fünfte Reihen”, ötös sorban szépen felállítva, a blokkok között vártunk és vártunk és vártunk. És jöttek, mit tudom én, öt óra múlva, hat óra múlva. A nap nagyon sütött, égetett. Leszámoltak, hogy megvagyunk, s tovább álltattak. Nem volt szabad bemenni a barakkba. Azután kezdtek kiabálni, hogy menjen valaki az ételért. Mert egy ilyen nagy rozsdamentes alumínium kübliben hozták. Főzőtökből csináltak nekünk levest, az valamilyenfajta répa, lehet, hogy ott termelik Németországban, de nem éti tök volt. Abban volt fű, abban volt marharépa, sokszor ropogott a fogam között a homok. Természetesen nagyon kevesen tudták meginni. Volt úgy is, hogy nyolcan kaptunk egy fazekat. És akkor sorba adtuk: egy korty nekem, egy korty neked, s néztük, hogy nehogy két kortyot egyen, mert minden korty étel életkérdés volt. És kaptunk reggel, azt hiszem, húsz deka kenyeret, egy szeletet. De egész napra. Ugyancsak reggel hoztak ugyancsak ilyen kübliben valami fekete lötytyöt minden nélkül. Hosszúnapkor [Jom Kipur] Auschwitzban is kilencven százaléka nem ette meg azt a kicsi ételt, amit kaptunk, amikor egy falat ételen múlt az embernek az élete. Olyan minimális ételt kaptunk, hogy az a tizenöt deka kenyér és az a kis lötyty marharépából meg fűből, még az is számított. Természetesen én sem ettem. Nemcsak én, hanem aki semmit soha nem tartott, azon a napon nem ette meg senki sem az ételt. Az egy olyan szent nap.

Nem volt senkinek se különösebb dolga. Volt elől elkerítve egy kicsi lyuk, ahol valaki felvigyázott a belső rendre. Az már egy poszt volt. Kiválasztottak közülünk valakit. Ahhoz külön szerencse kellett. Mégis ő először merített abból az ételből, hátha kap valami kicsit sűrűbbet benne. Kicsit fárasztó nekem beszélni, mert az embert felkavarja... Nekem semmi, de semmi beosztásom nem volt a lágerben. Ellenben nagyon bátor voltam. Azt csináltam, hogy éjjel kilógtam. A konyha elég messze volt, jó száz méter, ha nem több. És én oda éjjel besurrantam, holott ki volt világítva. Ötméterenként fenn égett egy lámpa, állt a német, kihúzott fegyverrel. Elosontam a konyháig, ahol volt egy szemét, s a lányok, akik a konyhán dolgoztak, néha kidobtak oda egy-egy káposztát vagy egy rossz paradicsomot. És abból turkáltam esetleg valamit, és futottam vissza. Ezt csináltam. Nem

mindenki merte, mert ez veszélyes volt, hogyha észrevettek, lelőttek. Egyik [maros]vásárhelyi ismerőst eltalálták, és a szemét kilőtték. Az egyik szemét veszítette el. De nem csináltam ezt minden este, hanem csak egyszer-egyszer.

Négyen-ötön, [maros]vásárhelyiek mindig igyekeztünk valahogy együtt maradni. A szelektáláskor, mikor látták, hogy valaki alig áll [a lábán], akkor aki a háta mögött állt, az tartotta, hogy ne lássa a hóhér [Mengelére utal. – A szerk.], hogy összeesik, mert akkor azt rögtön kihúzta, és küldte a gázba. Jó szeme volt, mindent meglátott. Aztán volt olyan is, hogy megkérdezte a hóhér, hogy „Neked ki a testvéred?” Ha valaki ragaszkodott [valakihez], akkor mindjárt megkérdezte, hogy „Leánytestvéred? Unokatestvéred?”. És akkor rájött az ember, hogy azt nem szabad mondani, mert akkor elválasztják. S akkor mi mondtuk, hogy nem. „Mégis mért ragaszkodsz hozzá?” Akkor összenéztünk: nagynéni, ismerős. Szóval, össze-vissza hazudtunk mindent, hogy azt a négy-öt embert ne válasszák el egymástól. Nem sokat ért, de valahogy sikerült összetartanunk, mikor már munkába kerültünk. Szegény Izsák Mártonnak [a Centropa vele is készített interjút. – A szerk.], aki most meghalt, neki a felesége is velünk volt. Már mikor a munkában voltunk, röhögtünk kínunkban, hogy „Hogy is van? Milyen rokonom vagy? A nagynéném unokaöccsének a feleségének a nagymamája?”. Szóval, össze-vissza hazudtunk, hogy valahogy rokon se legyen, s mégis valahogy összetartozzunk.

Jött egy bizottság, de nem tudtuk, hogy ki mi. Mindenesetre örültünk, mert azt jelentette, hogy valahová elvisznek. De anyaszült meztelenre kellett vetkőzni, a ruhát a karra, és a bizottság előtt kellett elvonulni. És ott megfigyeltük, hogy mindenkinek főleg a lábát nézték, hogy nem rogyan-e össze, vagy mennyire erőbíró. Azután jöttünk rá, hogy álló munkára vittek. Májustól június, július, augusztus, szeptemberben vittek minket el. Először Bergen-Belsenbe vittek, az is egy fogolytábor volt. De ott már jó dolgunk volt. Ott tartottak jó két hétig, hogy egy kicsit felerősítsenek. Ott be voltak állítva nagy cirkuszsátrak. A földön voltunk, de rengeteg pokrócot kaptunk. A koszt egy kicsivel jobb volt, nem kellett reggel felkelni. Volt víz, tudtunk mosakodni, vécére menni. Ott a földön megmaradt egy-egy murok [sárgarépa] vagy krumpli, vagy nem tudom, mi, és ahhoz hozzájutottunk. Úgyhogy, mondjuk, ott arany dolgunk volt. Nem kellett appelt állni. Ha eső volt, akkor bejöttek a nagy sátrak alá, s ott számoltak le minket. És onnan vittek aztán vonattal a gyárba. Ezerötszázan voltunk összesen, akit vittek a [repülőgép]gyárba dolgozni. Ez Lipcséhez volt közel, annyira volt, mint ide Marosszentgyörgy [Azaz nem egészen öt kilométerre. – A szerk.]. Ott volt egy selyemgyár, de a háború alatt átalakították hadiüzemnek. És volt egy kis fürdőhelyiség is.

Mikor odavittek minket, emberségesebb volt annyiban, hogy barakkban laktunk, és mindegyikünknek volt két pokróca. Ahol mi laktunk, az egy nagy épület volt, közepén egy folyosó, jobbra-balra szobák voltak, de különbözőképpen volt kialakítva. Az egyikben, nem tudom, tízen laktak, a másokban hatan. Valamikor valami kaszárnya lehetett, s úgy alakították át, de ezt nem tudom biztosan. Beengedtek oda, mint egy csordát, s akkor mindenki kapaszkodott. Mi, nyolcan [maros]vásárhelyiek befutottunk egy szobába. Darvas Böske, a férje után Mandel, Izsák Marcinak a felesége, Lulu, egy valamilyen Emma, három testvér: Izsák Klári, Kelemen Gizi, Kelemen Nusi. Ők titokban tartották, hogy testvérek. Mi, [maros]vásárhelyiek tudtuk, de ők mindig más sorba álltak, és nem is hasonlítottak. Milyen ágy volt ott! Valami szalmával volt, de olyan hideg volt, mint a fene. Ezért tettünk rá egy pokrócot és hármat magunkra. Úgy csináltuk, hogy ketten feküdtünk egy priccsen, hogy melegítsük egymást. A téglá le volt verve, már ki tudtunk kukucskálni, hogy az udvaron jár-e a főhrer, a lágernek a főnöke, vagy egyáltalán mozog valaki kint az udvaron. És volt

egy mosdószooba, ahol olyan volt, mint egy szökőkút: közepén sugározta a jéghideg vizet. Mi figyeltük egymást. Nálunk fegyelem volt. Az egyik, egy fiatal leányka, szegény, mindig fázott, és nem akart mosakodni. És mondtuk: „Aki nem veti magát alá a mi törvényeinknek, az innen a szobából mehet ki!” Nem akart a máramarosiak közé kerülni, de mi kitettük, elment egy másik szobába. Szegény, sírt, letérdelt, hogy vegyünk vissza, mert ezután ő is velünk fog jönni reggel vagy este mosakodni. A tetőtől féltünk, mert a tetű aztán pusztította is az embereket. De nemigen volt a mi blokkunkban tetves. Vacsorára kaptunk margarint, mézet csomagokban. És volt, amikor valamilyen szalámifélét kaptunk. De én például mindig elcseréltem a húsfélét margarinra vagy mézre. Mások kenyeret is adtak azért, hogy húst kapjanak. De kenyeret én sosem adtam.

Tizenkét órát dolgoztunk, és olyan nagy szerencsénk volt, hogy a gyárban meleg volt. Repülőgép-alkatrészeket csináltunk a Messerschmitt repülőgépeknek. Ez egy világhírű márka. Csehszlovákiából hoztak kisebb-nagyobb automata gépeket, s már fel voltak állítva a gyárban. Itt, mondjuk, szerencsém volt, hogy könnyebb munkát kaptam. A barátnőmnek például pechje volt, mert nagy csavart kellett csinálnia. Ez azt jelentette, hogy kétkilós vasat kellett beállítson a gépbe. Az enyém csak egy kicsi csavar volt, ezzel kellett csak beállítsam a gépet. Nem nagyon kontrolláltak. De a német felvigyázó mondta, hogy „Vigyázz, dolgozz pontosan, ha nem, átteszlek a nehéz gépre, a schwere maschinéra!”. Nekem volt egy lengyel vorarbeiterem, egy előmunkás, aki betanított a gépet kezelni, és aki felelt értem. Keresztény lengyel volt, behozták őket Lengyelországból, Franciaországból, Olaszországból, mert ellene voltak a hitlerizmusnak. Összegyűjtötték őket, és behozták Németországba ingyenmunkára. De ahogy hallottuk, ezek jobb körülmények között voltak mégis, meleg volt a blokkjukban. Máshol laktak, nem a zsidók között. Kaptak valami minimális pénzt, vehettek borotvát, vehettek egy darab szappant, víz állt rendelkezésükre. Szóval, civilizáltabban nézhetek ki, mert tudtak borotválkozni.

Öt órakor verték a harangot, mert hat órára a gyárban kellett lenni. A gyár annyira volt, mint ide a Kultúrpalota [pár percnire]. Addig szép sorban katonai felügyelet alatt mentünk. És szerencsénk is volt, hogy ott már közel volt a front. Már borzalmasan sokszor volt légiriadó. Sokszor húsz-huszonöt percet is tartott. Akkor le kellett szaladni az óvóhelyre. Mindenkinek kötelező volt leszaladni. A gyárnak alul megmaradt a légvédelmi tere [óvóhelye]. Ott volt egy keskeny, hosszú-hosszú pad. Ott ültünk, meleg volt, és elaludtunk. Egyszer láttunk egy bombázást, akkor tették porrá Hamburgot. Utólag a lengyelektől tudtuk meg, mert azoknak volt egy rádió-csinálmányuk – ők valami műhelyekben dolgoztak, és volt ott egy műszerész. Ezer gép ment el a fejünk fölött, az eget nem lehetett látni, annyian mentek egyszerre.

Nálunk zsidó férfi nem volt, csak nők. A férfiak mind lengyel vagy francia keresztények voltak, de volt beépített [ember] is. Például az én mesterem mondta, hogy „Ne nagyon barátkozzatok azzal a francia häftlinggel, mert az egy beépített besúgó”. Mert rabruhában volt. Ők mindent tudtak. Aztán megfogták egyszer, hogy rádiót hallgatnak, és egyet felakasztottak. Napokig lógott a gyár udvarán, hogy mindenki lássa. De ez nem rémítette meg a lengyeleket. Nem telt bele egy hét, megint volt rádiójuk. Le a kalappal a lengyel hősiesség előtt. És ők mondták például reggelenként: „A front itt van, a front ott van.” Megmagyarázták például, hogy a szögesdrótból, amiben villanyáram van, hogy kell az áramot kiütni, hogy ki tudjunk jönni, „hogya ki akarják üresíteni a lágert”. A közvetlen felvigyázóm mutatta, hogy úgy kell dobni egy kicsi vasat, hogy két drótot érintsen, mert akkor kimegy az áram belőle. Volt neki tíz gépe, amiért felelt a német főnöknek, hogy rendben legyen. Aztán egy idő után mondta, hogy „Hallgass ide! Csinálsz vagy húsz-huszonöt csavart, abszolút

pontosan. Azt félreteszed, de utána így és így csinálsz, mind selejtet. Azt alulra teszed. Én fogom ezt kontrollálni, ha nem így csinálod, akkor át foglak tenni a nehéz gépre”. Tehát megtanított szabotálni. Jöttek kontrollálni a németek, felülről megnézték a csavart. Volt nekik egy műszerük, amivel megmérték, igen, stimmelt, kész. De alul mind selejt volt. Úgyhogy nem szerettem volna arra a repülőgépre felülni, amit én csináltam... A többieket is hasonlóan megtanították szabotálni.

A munkahelyen volt, hogy egy éjjel a gépem éppen kaput volt, tehát el volt rontva. A mester nem volt ott. Én leültem a ládákra, persze a fáradtság, a kimerültség miatt elaludtam. És pont jött a hóhér, a fővezér kontrollra, vérmes szemekkel. Láttam, hogy nincs magánál. És mondta, hogy „Reggel jelentkezel nálam”. Tudtam, mit jelent. Mikor vége van a sihtának, tehát reggel hat órakor, mikor jön a váltás, és megyünk be a lágerbe, ott volt az iroda, és ott előtte kellett állni. Azt jelentette, hogy odaállít egy méterrel a drótok elé. Én az éhséget bírtam, de a fázástól rettenetesen szenvedek. Mondtam a kolléganőnek: „Gyerekek, én nem állok oda. Én nem bírom ki.” Könyörögtek, „Bella, drága, mindnyájan viszünk meleg téglát”. A gyárba mikor mentünk, kaptunk egy overallt, egy munkaruhát. És mondták: „Viszünk egy meleg overallt...” Azt mondtam: „Nem, mert nem bírom ki úgysem.” „Bella, drága, betesz a bunkerbe.” Ott meg idáig volt víz. Mondom: „Oly mindegy, hogy így halok meg, vagy úgy halok meg! Nem megyek. Ne haragudjatok, mindnyájan szenvedni fogunk, egy vagyok veletek, de nem akarok így meghalni. Higgyétek el, én láttam, hogy fogalma sincs, már rég elfelejtette, ti nem láttátok, hogy hogy nézett ki.” Na, és így volt. Nem mentem. Egész nap figyeltük, hogy jön-e, de nem jött. Így úsztam meg. Én nem is tudom, ki bírta volna ki. Én éreztem, hogy én ezt nem bírom ki. Megbillentem volna a fáradtságtól, a hidegtől, és ráestem volna [a szögesdrótra]... Én az éhségtől soha nem szenvedtem az egy év alatt. Mások nagyon szenvedtek. Én mindig kisétkű voltam, és minden szart, amit adtak, megettem. Azt mondtam: „Túl akarod élni, akkor meg kell egyél mindent.” Meg akartam élni azt, hogy mi lesz ez után. Mindig ez volt a jelszó. Különösen, mikor már a végénél tartottunk.

A gyárban senki nem nyúlt senkihez. Ott mindenki dolgozott. Amikor már ott voltunk a gyárban, aki gondolkozott, az már látta, hogy már veszített dologról van szó. Tehát már nem voltak durvák, de volt bosszúállás. Amikor aludva talált a hóhér engem, a barátnőm védeni akart, és megszólal nagy bután, perfekt németül, hogy „Szegény, még nincs hozzászokva ilyen nehéz munkához, egy ügyvédnek a felesége”. És ezt hallja a német főnök is, aki felelt a munkáért. Mikor elmegy a hóhér, azt mondja: „Du bist Frau Doktorin? [Szóval doktorfeleség vagy? (német)] Na ne félj, Frau Doktorin!” Minden nap, a szünidőben, egytől kettőig, amikor volt egy óra ebéidőnek, bevitt az irodába: „Ablakot pucolni, felmosni, Frau Doktorin. Azt nem jól csináltad, Frau Doktorin!” Na, ez volt a bosszú. Pedig egy egyszerű ember voltam, egy ügyvédnek a felesége, az is egy egyszerű polgár ember, nem egy valaki.

Mikor már tényleg hallatszottak a fegyverek, akkor tanított meg [a gyárban a felvigyázó lengyel előmunkás] arra, hogy „Ti ne menjetek sehová! Kiállítanak az udvarra, de ti ne mozduljatok! Ne engedelmesskedjetek!”. És megmutatta, hogy hogyan szökjünk meg. Oda is mentünk egypáran, vagy nyolcan-tízen a kerítéshez, és ő odaütötte a vasat ügyesen, s láttuk, hogy sikerül. De mégse mertük megfogni, de ő igen. Mi azt mondtuk: „Végigcsináltuk ezt a szörnyű évet, hát most így pusztuljunk el?!” De ő megfogta, jól széjjelhúzta – nem történt semmi –, és kibújt. Utána kibújt a második. Én nem mertem. Vagy négyen kibújtak, de én nem voltam köztük. Nem keresték őket. Maguk a németek, a felvigyázó katonák is megszöktek. Azt vettük észre, hogy mind kevesebben vannak. Harmadik nap még kevesebben. S innen kaptunk bátorságot. Akkor már nem mentünk a

gyárba, hanem már ki akarták üríteni a lágert. Aztán egyik éjjel, mikor kivittek a lágerből, szépen lehasaltunk az útszélen. A menet lement, és mi ott maradtunk. Ez lehetett úgy [1945.] március végén vagy április közepén. Csak a lágerfőnök ment végig, gondolva, hogyha elviszi [a foglyokat] egy bizonyos helyig, és ott beéri őket az orosz, akkor ő megmenekül, mert mondja, hogy „Itt van az írás, ami parancs volt, hogy végezzem ki a lágereseket, és nem végeztem ki”. És akkor jutalomból, hátha megmenekül. De aztán nem védte senki se. Kérdezték, hogy milyen volt. Mindenki megmondta, hogy egy alkoholista gazember, úgyhogy rögtön lekapcsolták, és vitték. Biztosan nem maradt élve, de nem is érdekelt meg. [1945.] május kilencedikén volt vége hivatalosan a világháborúnak, mi csak akkor éreztük magunkat biztonságban, hogy nem vagyunk már foglyok.

A deportálásból mindenki hazament. Csak a lengyelek nem mentek haza. Azt mondták megdöbbenve, mikor kérdeztem tőlük, hogy „Mentek haza?”. „Haza? Hova? Melyik a mi hazánk? Oda, ahol minket Auschwitzba küldtek, ahol anyámat Auschwitzba küldték?” Úgyhogy a lengyelek mind kimentek, és tanultak. Pedig akkor még nem is volt Palesztina Izrael [lásd: Izrael állam megalakulása]. Valahogy fenntartották magukat, és egyetemeket végeztek. Ezek mind beszélnek három-négy nyelven anyanyelvi szinten.

Sok időbe telt, amíg hazajöttünk, mert le voltak bombázva a sínek, tehát a vonatok nem mentek. Azt sem tudtuk, hogy hol vagyunk, merre induljunk. Gyalog indultunk meg. A németektől hiába kérdeztük, hogy menjünk Prágába – gondoltuk, azt inkább ismerik, hogy Csehszlovákia hol van. Az egyik erre mutatott, a másik arra. Felültünk egy kicsi vicinális vonatra, majd letettek, hogy „Mi erre megyünk, az nem jó nektek, próbáljatok arra menni...”. Felültünk egy románokkal megtelt teherautóra – nekik azt mondtuk, hogy románok vagyunk, ha magyarokkal találkoztunk, akkor magyarok voltunk –, és vittek egy darabig. A végén elkerültünk Prágába, és Prágában kaptunk egy tehervonatot, amelyik elhozott Pestig. Megérkeztünk Budára, de nem tudtunk átjönni Pestre, mert az összes híd le volt bombázva. Én Pestet úgy ismertem, mint Marosvásárhely főterét. Rengeteget voltam Budapesten, amíg férjhez nem mentem, és utána is sokat voltam. Minden évben kétszer. Nagy tutajokkal, csónakokkal vittek át egyik oldalról a másikra, mert nagy ott a Duna Pesten. Ahogy vonultak a magyarok, ők robbantották fel a hidakat, hogy ne tudjanak az oroszok jönni [A hidakat a visszavonuló német csapatok robbantották fel a második világháború végén. Lásd: Budapest felszabadítása. – A szerk.]. Ilyen hülyék, itt akarták megnyerni a háborút...?!

Mikor mi visszajöttünk a lágerből Pesten keresztül, fel volt állítva egy fogadóház, tán kiüresítettek ott egy iskolát. Oda érkeztünk meg, hogy vegyenek nyilvántartásba. És ott láttam Kohn Ilonkát, Kohn Márton feleségét. Még ennek a családnak volt autója [Maros]Vásárhelyen. Márton nem tanulta meg, nem is akarta megtanulni az autóvezetést, mert felvágott. A sarkon, ahol a McDonald's van, ott volt neki egy emeletes háza, és ott feljebb még külön tenispályája is volt, ahol szegény Izsák Marcinak a műterme volt, amit a Ceaușescu éra] alatt építtetett [A műterem a második világháború után épült, de Ceaușescu hatalomra jutásánál hamarabb. – A szerk.]. [A háború előtt] egyszer voltam, többet nem mentem, mert rossz pálya volt, és ők nem tudtak játszani. Azok olyan ügyesen csinálták, megszimatozták, hogy mi lesz, és bőröndökkel – volt szívük itt hagyni vagyont, mindent – fogta a két gyermeket, és idejében felment Pestre a családjával. Ott bujkáltak egy darabig. Mikor kezdett a Szálasi-kormány már nagyon bűdös lenni és veszedelmes, és mikor a nyilasok kezdtek volna nagyon mozgolódni, akkor le tudtak fizetni egy német SS-ezredest, és egy német vonattal Bukarestbe mentek, mert Bukarest már félig-meddig szabad volt, már percekben belül fel volt szabadítva [Bukarest nem volt német megszállás alatt. – A szerk.]. És

megmaradtak, mind a két gyerek és ők is. Mikor Pest már fel volt szabadítva, visszajött, és összetalálkoztunk. Ismertük mind a négyen, akivel együtt voltunk. Nyakunkba borult, s hazavitt minket. Így tudtam meg a történetet. Ott tartott minket egy hétig, és ellátott étellel és mindennel. És adott pénzt, hogy „Menjetek a fodrászhoz, mert úgy néztek ki, mint valami vademberek.” Mert nekünk is le volt vágva a hajunk, és egy év alatt annyit, amennyit nőtt. De én aztán megfestettem. Már úgy jöttem haza Marosvásárhelyre, hogy én vagyok a szőke Almásiné, és maradtam is végig szőke Almásiné. De a háború után nem volt ott festék, s egyszer hol szalmasárga, hol lila voltam. Nagyon megmérgeződtem. Egy héten lementünk [Nagy]Váradra, és akkor lehúztam a hajamat a saját színembe. Úgyhogy aztán többet nem is festettem, maradtam az eredeti színnel. De visszatérve Kohn Ilonkához: rendesen viselkedett, és még adott annyi pénzt, hogy tudtunk volna, mondjuk, egy hónapig élni belőle. Ők soha vissza nem mentek [Maros]Vásárhelyre, ott maradtak Pesten, és aztán nagyon rövid időn belül kimentek Németországba.

Pesten kimentünk az állomásra – öten voltunk –, és megengedték, hogy egy tehervonat tetejére felmásszunk. „Hason menjenek, mert nem tudjuk, hol vannak az alagutak, mi Bukarestbe megyünk” – mondta a főmasiniszta. Úgyhogy hason mentünk, és érkeztünk Nagyváradra. Onnan már tudta értesíteni az egyik barátnőm az öccsét, Helmed Józsefet, mert az öccse Bukarestben élt. [Nagy]Váradtól már jött az öccse egy nagy mikrobusszal, és hazahozott bennünket [Maros]Vásárhelyre, mind az ötünk odament egyenesen hozzá. Négy elszéledt, mert mindegyik visszakapta a lakását valamilyen formában, vagy megnézte, becsukta, s elment. Az egyik Temesvárra ment, a másik [Máramaros]Szigetre. Mindenki, aki kapott ott családot [akinek beköltöztek a lakásába], akkor kitette [az ott lakókat]. Ahogy felszabadult [Erdély], ő [a báty] szekérrel, gyalog, számárháton, mindenféleképpen hamar hazajött, és bement a lakásába, és majdnem mindent épen megtalált. Nem úgy, mint én, aki egy poharat sem. Sokat segítettem Auschwitzban, mert ha loptam egy káposztát, felét a barátnőmnek adtam, mert ő rettenetesen éhezett. Mindent megtalált, mikor hazaérkeztünk. Nem is engedett engem hazamenni, magához vett: „Addig, amíg állásba kerülsz, vagy egy kicsit magadhoz térsz, nálam maradsz.” Ő aztán ezzel fizetett. De azelőtt is barátnők voltunk. Én nála maradtam majdnem két hónapig.

Én már 1943-ban kaptam egy szomorú hírt, hogy lelőtték a férjemet. Szóval én már mint özvegyasszony mentem Auschwitzba. 1942-ben vitték el [munkaszolgálatba]. A bátyámról nem tudtam semmit. Őt 1942-ben vitték el Gyergyóból Ukrajnába. Akkor már volt felesége. Nem is reméltem, hogy túléli, de hazajött. Nem hittem, hogy találkozunk, hogy kibírja, mert ő tizenhét hónapot volt Ukrajnában, a pokolban [lásd: munkaszolgálat (musz)]. És alig volt itthon öt hónapot, és akkor 1944-ben elvitték Auschwitzba. Egy vékony, sovány ember volt. Tehát nagyon szomorúan jöttem én már vissza. Nyáron jöttem haza. Nem tudtam róla semmit. Ő volt Auschwitzban, aztán volt több lágerben [munkatáborban] munkán.

Én már itthon voltam több hónapja, szegény bátyámat már elsirattam, el is temettem magamban. S egyszer, körülbelül nyár közepén, épp munkába mentem, mikor beállít egy idegen férfi valahonnan vidékről. Környékbeli zsidó volt, ismerte a várost. Én nem ismertem őt, ő sem ismert engem, csak a bátyám magyarázta [neki], hogy „Menj ide, keresd ezt és ezt a nevet”. Magyarázta, hogy körülbelül hol van a házunk, megmondta a lánykori nevemet és a férjem utáni nevemet. Rögtön idetalált. „Hírt hoztam a bátyjáról, hogy Németországban van, egy gyárban dolgozik, s nem is akar hazajönni.” Tudta a bátyám, hogy anyukám nem él, és mert ő is azt hitte énrólam – ugye egy fiatal, féltett gyermek voltam, bár tudta, hogy sportoló voltam –, hogy én egy Auschwitzot vagy

egy gyári munkát nem élek túl. Ő olyan helyen volt, ahol a nők egy csoportja az erdőben fakivágásnál volt. Képzelden el magunkfajta nőket erdőben, ilyen időben nagy fákat druzsbával vágni... [A Druzsba szovjet gyártmányú láncfűrész, ez volt az egyetlen típus, amit a szocialista Romániában kapni lehetett. – A szerk.] Úgyhogy semmi esélye nem volt a nőknek a túlélésre. Nem is akart a bátyám hazajönni. Ő ott mindjárt Németországban egy üzemnél kapott állást, és ott maradt. Ott maradt még egy barátja Németországban: „Ne menjünk haza, nincs mire hazamenni. Kezdjünk új életet!” Pláne, hogy ő [Bacher Sándor, a báty] perfekt volt németből, nem volt probléma bármilyen munkát végezni. A felesége egy nagyváradi fiatal nő volt, Rigába, Lettországnak a fővárosába vitték lágerbe. Ott még volt remény, hogy a németek nyerni fognak. És ott megkapta a führer [annak a lágernak a főnöke] az utasítást, hogy géppuskázza le az egész lágert. És a bátyám ezt tudta. Úgy érezte, nincs miért hazajönni: „Feleségem nincs, Bella – én – nem bírja ki, anyukám nincs, Bella férje sincs.” „És egy éjjel – azt mondja – éreztem, hogy nekem haza kell jönni.” És én hazajöttem körülbelül júniusban, és ő október végéig ott volt, és reggel felkelt, s azt mondta: „Én mégis megyek haza, hátha Bellus megvan.” És novemberben egy szép napon beállított. De szegény, hogy nézett ki... egy rémes ruhában, kopottan, kiéhezetten. Akkor még a vonatok nem úgy jártak [mint most]. És akkor elmesélte, hogy egy éjjel azt álmodta, hogy hátha mégis – mert úgy ismert, hogy én olyan edzett vagyok, s annyi akaraterő volt s van bennem –, hátha mégis létezek. És hazajött.

Itthon megtudtam, hogy a századost, aki nálam lakott, elfogták az oroszok, bevitték a Regátba, gyűjtőtáborba, hogy viszik be a Szovjetunióba mint hadifoglyot [1944. augusztus 23. és 1945. május 15. között 117 798 német és magyar katonát fogott el a román hadsereg. Az 1944. szeptember 12-i fegyverszüneti egyezmény nem rendelkezett külön a német hadifoglyok sorsáról, az érvényben lévő nemzetközi egyezmények és rendelkezések értelmében a román katonai vezérkar rendelkezésére kellett volna bocsátani őket. Ezzel ellentétben a hadifoglyok nagy többségét a szovjet hadsereg vette át, legtöbb esetben iratok nélkül; 1944 októberéig 36 433 német hadifoglyot vettek át és deportáltak azonnal a focșani-i szovjet lágerbe. Hadifogolytáborok a következő helységeken léteztek még: Romula, Budești, Calafat, Bukarest, Turnu Măgurele, Maia, Râmnicu Vâlcea (a német hadifoglyok számára), Corbeni (a magyar hadifoglyok számára), Barbatești (a székely hadifoglyoknak), Lugoj (Lugos) és Feldioara (Földvár) (Al. Dutu, F. Dobre, A. Siperco - P.O.W. in Romania and the International Red Cross, No. 3, March 1997 <http://www.itcnet.ro/history/archive/mi1997/mi3.htm> – A szerk.]. Neki volt egy szeretője itt, [Maros]Vásárhelyen, akitől kértem: „Nem hagyott Frici itt semmit a részemre? Ékszer sem?” „Semmit, semmit.” És azt mondja: „Már nem is tudom, hol van ő. Utoljára értesítést kaptam, hogy fogolytáborban van.” És én elmentem oda. Gondolkodás nélkül, egy szál ruhában, pénz nélkül, minden nélkül, felültem a vonatra, és odamentem, és kerestem a lágert. Felültem a vonatra, kérték a jegyet, mondom: „Mit akar? Én most jöttem a lágerből.” Megmutattam a tetoválást. Mikor megérkeztem oda, kérdeztem, hogy hol van egy zsidó közösség. S elmentem oda, s megmondtam, hogy mi a dolgom, és hogy hol van az a tábor. És a kapunál mondom, hogy én keresek valakit. Miért keresem? Mondom, hogy nálam lakott, beszélni akarok vele okvetlen. Beengedtek, és bezáródott utánam a kapu, és én ott összeestem. Megint éreztem, hogy lágerben vagyok, eszembe jutott minden, és akkor összeestem. Helyrepofoztak, bevitték az őrszobába, s előkerítették nekem a századost. Kérdeztem: „Frici, hol vannak a dolgaim?” Mondja: „Nézze meg, étlen-szomjan, semmi nélkül vagyok.” „Mondja meg, hogy mi hol van. Maga hagyta el utoljára a lakásomat. Én voltam Ducinál [a szeretőnél] is, és Duci azt mondta, hogy a világon semmit nem kapott.” „Nem igaz, Duci

nem mond igazat. Velem jött sokáig az autón. De az autónkat elfogták, engem elvittek, és ők mentek tovább.” A végén kisült, hogy ők [Duci és a családja] aztán már külön mentek, az anyjával, apjával és két testvérével mentek egészen az osztrák határ széléig. Menekültek az oroszok elől, a háború elől. De egyik se tudott vezetni. Valahogy együtt indultak el [Fricivel együtt], mert akkor lehet, meg akart szökni Frici. De hülye volt, mert egyenruhában volt. Nem tudom a körülményeket. Nem érdekes, hogy merre mentek, de elfogták, és hadifogoly lett. A nő pedig hazajött. Én mikor hazajöttem [a deportálásból, tehát a regáti táborban tett látogatás előtt], bementem a családhoz – egyébként ügyvéd volt az apja –, kérdeztem, hogy „Nem hagyott itt valamit?” „Nem, nem.” Kikérdeztek Friciről, regisztrálták, amit én mondtam, hogy hogyan viselkedett ez a tiszt. Egy olyan [pozitív] referendumot adtam, hogy az ő jószágát én visszaadtam, a lelkiismeretem nyugodt. A nyilatkozat alapján négy hónap múlva kiengedték. Aztán ő nem maradt Magyarországon. Ő egy gazdag földbirtokos [leszármazottja] volt, de neki is jött a kommunizmus, biztosan elvettek a birtokából, és nem maradt ott. Hollandiába ment, s ott nősült meg. Ezt a [maros]vásárhelyi nőt nem akarta elvenni soha. Szegény, ezelőtt három évvel halt meg.

Nem tudom, talán egy év után, volt egy zsidó fiú, aki először udvarolt nekem, el akart venni, könyörgött nap nap után, bolondította a fejemet. Egyszer sírva talál, és mondom: „Hagyjál békét nekem! Nem akarok én férjhez menni, nézd meg, nincs mit egyek holnap. Ez a százados azt mondta, hogy ezeknek adta az ékszereimet, abból tudnék esetleg valamit csinálni.” „Igen? Na – mondja – gyere velem.” De már be volt sötétedve, úgy nyolc óra fele volt. Mondom: „Civil ruhában mit akarsz csinálni?” Bementünk annak a lánynak az apjához, és mondja ő: „Ügyvéd úr, hivatalból vagyok itt. Vagy ideadja a doktor Almásiné itt hagyott ékszereit, ezüstjeit, vagy pedig jön velem a policiára [rendőrségre].” És kifordítja a jelvényét, mert ugye minden szekusnak [a Securitate, azaz a román titkosrendőrség tagjának – A szerk.] van egy igazolványa. [A jelvény] persze egy brass volt, egy nagy smeker volt [A smeker a şmecher román szó fonetikus változata, jelentése ravasz, számító. – A szerk.]. Az ügyvéd be volt kakálva, mikor az így csinált. Abban a pillanatban ment a nagy kasszához, és kivett egy kicsi dobozt, amilyen az enyém volt, s amit odaadtam [a századosnak], főleg anyámnak a kis ékszerei voltak benne. „Én már voltam itt hónapokkal ezelőtt is, és akkor azt mondta, hogy nincs semmi.” Ott volt a lánya is: „Hát én honnan tudtam volna, hogy melyik a doktor Almásinéé?” „Most egyből ideadta, ahogy kinyitotta – mondom –, egyből rátalált. Hogy lehet?” Én egy akkora pofot adtam annak a férfinak, és szembeköptem. Ilyenkor az ember elveszíti a józan esztét és az önuralmát. Mondom: „Gyere, menjünk, mert mindjárt összeesem. Nem éri meg, elvesztettem anyámat, elvesztettem az uramat, s akkor most én az ékszerekért fogok harcolni?” Akkor visszaadott valamit, s azt mondta [a Duci apja]: „Ha hiszi, ha nem, több nincs, mert mi is vittük magunkkal [a Fricivel való meneküléskor], de amikor jöttünk vissza, már nem bírtuk, s az utcán dobáltuk el.” Nagy ezüstitálaim voltak, ezüst evőeszközeim. Egy halaskészletet meg egy fagylaltkészletet tizenkilenc kis kávéskanállal visszaadott. Ez a fiatalember aztán kiment Izraelbe még elég fiatalon.

Aztán kezdődött az élet... Nagyon nehezen kezdtem újra az életet. Két lakó lakott a házamban... Nem volt meg a bútoromnak egy része: a szalonbútor meg az uramnak az irodája meg a nappali bútor meg a zongora, minden, amit könnyen el lehetett vinni. A nagy, nehéz bútorok megvoltak, ezeket nem vitték el. Az ebédlőbútoromat valakinek az istállójában kaptam meg, az nagyon szép volt. Nagyon modern ebédlő volt annak idején, antik székekkel, valakinek úgy látszik, csak szék kellett. Ilyenformán a bútornak nem volt értéke, mert olyan székeket csinálni abban az időben nem

tudtak. Ezen kívül egy poharat sem kaptam meg. A szomszédok nem örültek olyan nagyon a hazatérteknek. Ez nem azt jelenti, hogy nem volt nagyon sok rendes ember, mert én egy kereszténynek a párnáján aludtam addig, amíg férjhez nem mentem, 1945-től 1947-ig. Volt egy szomszédom, Nora Scitea, egy román nő, ő adott egy párnát. Perfekt beszélt a nő magyarul, a férfi törte. Nem volt nagy posztja. A magyar időkben Noráék elköltöztek, de csak ide, a határra mentek el, itt volt a határ tizenöt kilométerre. Csak háború után derült ki, hogy ők ilyen közel voltak. Hogy könyörgött nekem a tiszt, aki nálam volt rekvirálva, hogy „Átteszem [a határon]”. Ha én tudtam volna, hogy Scitea csak itt van, akkor ő adott volna szállást vagy egy darab kenyeret. Ők visszaköltöztek. A férfi inkább a tolvajokkal foglalkozott a rendőrségen. De aztán megbetegedett, s meghalt.

Két hétig nem is jöttem a lakásom felé. Nem tudtam jönni, nem volt energiám. És mikor beléptem az utcába, akkor ébredtem rá, hogy tulajdonképpen én miért jöttem haza!? Ki vár engem, és miért jöttem haza!? És kitört belőlem egy óriási nagy zokogás... A jobb oldali részen mentem, és mind néztem a házamat, ami bal oldalon van. És megálltam a házammal szemben, az ellenkező oldalon – néztem, idegen függöny az ablakon –, és hangosan zokogtam. Az ablak nyitva volt, mert nyár volt. Kinézett a tulajdonos [azon az oldalon, ahol álltam], s azt mondja nekem: „Jaj, drága, hát ugye mégsem igaz, amit magukról mondtak? Ugye mégsem igaz?” Ránéztem, mondom: „Nem. De nem kérdezi, hogy hol van édesanyám? Nem kérdezi, hol van a férjem?” Erre becsukta az ablakot! Én összeestem kint, hogy kijöjjön, hogy mellém álljon, hogy bevigyen. Egy pohár vizet nem hozott ki, pedig látta, hogy néztem ki! Ez volt a szomszéd, aki szemben lakott velem, s akit annyi jó tanáccsal látott el mindig a férjem. Egy házaspár volt, nem volt gyerekük. Gürcöltek, varrtak, gazdagok voltak. Ilyen szomszéd volt! Ó, már nem volt érdekes. Csúnyán viselkedtek. Két hétig nem jöttem a lakás felé.

Csak két hét múlva jöttem, hogy megnézzem a lakásomat. De azt is bántam, mert úgy felizgattam magam, hogy csoda. A lakásunkban két család volt, mert öt szobám van: egy család, férj, feleség, a másik háromgyermekes férj, feleség, a legnagyobb volt tizenhét éves, volt tizenöt éves, tizenkét éves. Ordítottam rájuk, mint egy sakál, mikor bementem a házba: „Kik maguk? Mit keresnek az én házamban?” Képzelje el, maga most hazamegy, és idegeneket talál a szobájában, és minden idegen. És látom, hogy nincs semmi. Nekem nem volt egy poharam. Az egyik kakaskodott. Áttörte a falat is két szobánál, ő akkor szoba-konyhát csinált. Annak adtam három napot, hogy az alatt visszateszi úgy, ahogy volt. Lemeszeli, és három nap alatt eltűnik, mint a kámfor. A másikat ott hagytam. Három gyermeke volt. Bocsánatot kért. Mondja: „Hát, mi bejöttünk...” Nem tudom, Csíkból vagy honnan volt, egy magyar tanító. Idejöttek [Maros]Vásárhelyre. Nem is tudom, hogy hogy kerültek pont az én lakásomba. Be akartak költözni városba, és volt sok [üres] zsidó lakás. Örült mindenki, mert felszabadult egy csomó lakás. Örült a kereskedő, mert megszűnt a konkurencia. Voltak szép lakások, és lehetett zabrálni. Ezt az oroszoktól tanultuk, azt jelenti magyarul, hogy lopni, csórni, fosztogatni. Az én lakásomat ki fosztotta ki? Itt nem járt német katona, sem orosz Marosvásárhelyen. Még nem is vonult át német és orosz. Szászrégen mögött vonult el az orosz csapat. A hidak fel voltak robbantva, de a magyarok robbantották fel, hogyha erre jönnek, ne tudjanak a Poklos patakon átjönni. Én nem tudom, hogy mit csináltak a lakosok, mindenesetre egy csomó bejött faluról, mert tudták, hogy van üres lakás. Egy csomó idegen betelepülés volt. S az üzletekben idegen pofákat lehetett látni. Mert a tulajdonosok nemigen jöttek haza... Kicserélődött a lakosság. Volt, aki elmenekült innen [azok közül, akik hazatértek a

deportálásból], mert nem felelt meg a [helyi lakosok] magatartása, ugye. Ezek után, amit csináltak velünk, volt, aki a magyarok közül nem szégyellte kimutatni, hogy örül. Mindenkinek haszna volt belőle [a deportálásból], ez az igazság. Például maradt itt egypár román család, aki nem ment el [1940-ben, miután Észak-Erdély magyar fennhatóság alá került. – A szerk.]. És azokkal is milyen csúnyán bántak.

A lakásomból a férj-feleség három nap alatt elpucolt, mert szemtelenek voltak. A másíkok ott maradtak még egypár hétig. De a gyermekek zajosak voltak, s én nem bírtam. S akkor kértem őket békésen: „Ne haragudjon, de most már keressenek lakást, mert túl zajosak, nagy a forgalom, nem bírom ezt a nagy zajt.” Úgyhogy azok rendesen mentek el, és aztán én kiadtam egy szerencsétlenül járt házaspárnak. Nem volt mit egyek. Házkutatással kaptam vissza számomra értéktelen dolgokat, nippeket meg kristályokat meg nem tudom, mi a fenét. Számomra értéktelen volt akkor, amikor nem volt egy lábosom, nem volt, amiben egy teát megfőzsek... Szóval, nyomorúság volt [A túlélők az új észak-erdélyi, illetve romániai hatóságoktól elvárták, hogy a korábbi zsidóellenes törvényeket mielőbb hatálytalanítsák, az elkobzott ingó és ingatlan javakat szolgáltatassák vissza, azokért pedig, amelyek visszaszolgáltatása nem lehetséges, kárpótolják, és a közösségi élet újjászervezését hathatósan segítsék. A faji törvényeket Romániában 1944. szeptember 1-jén és december 19-én hatályon kívül helyezték, a hitközségek és a cionista szervezetek lassan újjászerveződtek, és működni kezdtek, a vagyonok visszajuttatása azonban sok akadályba ütközött, és rendkívül nehezen haladt.

<http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=231>. – A szerk.]

Nem voltam egy dolgozó nő vagy egy olyan önálló. Én eltartott voltam. Amikor a gyermek férjhez ment, a férje tartotta el. Nagyon kevés nő dolgozott a középosztályban. Került egy munkahelyem. Egy régi jó ismerősöm, aki visszajött, be volt falazva áruja, és megkapta, és az udvaron megnyitotta az üzletét, nagykereskedő lett. És én mentem kasszás kisasszonynak, megbízott bennem. Én annyira el voltam keseredve, és olyan gyökértelen voltam. Az ékszereimnek megkaptam egy részét, de én nem foglalkoztam ilyennel. Már volt állásom, de nem tudtam sehogy beleilleszkedni az egyedüllétbe. Nagyon sok özvegy fiatalember volt, özvegyasszony rengeteg volt. Volt társaság, bolondítottuk is egymást, minden este együtt voltunk, de nekem az nem volt egy megoldás. Ezek mind zsidó fiatalok voltak, akik visszatértek. Mindegyik lakott valahol. Egyik jobban, másik rosszabbul. Én rosszul laktam, mert én rögtön kiadtam három szobát, megtartottam kettőt, hogy hátha a bátyámat a Jóisten hazahozza, hogy legyen neki is egy szobája. És nekem nem volt semmi. Úgyhogy én voltam a legnehezebb körülmények között, de a fiatal könnyebben viseli el, s ez egy olyan közös tragédia volt. Harminchárom-harmincnégy éves lettem közben. Még egy nagyon fiatal és kisportolt valaki voltam, egészségesen jöttem haza, mindannak a nyomorúságnak dacára, úgyhogy könnyebben elviseltem. Dolgoztam, vettem egy pár harisnyát, akkor külföldről kaptam egy csomagot ettől a Sári nénitől, apuka nővérétől. Az a milíciára ment, mert nem tudta az Almási nevet, és Bacher Bella névre jött! A milícia – nem tudom, hogy – rájött, hogy Bacher Bellát keresték. Ott rengeteg zsidó dolgozott. Szóval minden véletlenül múlik. Még most is megvan egy frottír törölközőkendő. Sokáig fürdőlepedőnek használtam. Nagyon örültem a csomagnak. Volt benne használt holmi. Ő nem tudta, hogy én kövér vagyok [vagy sem], azt se tudta talán, hogy hány éves vagyok, csak körülbelül. A háború [vagyis az első világháború] előtt ment el, lehettem négy-öt éves.

A bátyám miután hazajött, az egyik szobában ő lakott, a másikban én. Ő 1946-ban nősült meg, másodszor ő is. Zsidó asszonyt vett el. Én 1947-ben mentem másodszor férjhez, s ő hamarabb házasodott egypár hónappal. Elég sutyiban nősült meg, nem tudom, miért. Bözsi nem volt deportálva, mert Gyulafehérváron volt [Gyulafehérvár Dél-Erdélyben van. Erdély déli része maradt Románia a második bécsi döntés után is. Lásd: zsidók Észak- és Dél-Erdélyben. – A szerk.]. Úgyhogy ami van nekem, pár értékes régi dolgom, azt mind tőlük örököltem. Úgy ismerkedtek meg, hogy ide jött. Fogtechnikus volt a nő, és itt dolgozott, és valami közös ismerős hozta össze a bátyámmal. Ő 1946-ban megnősült, s akkor behelyezték Brassóba tisztviselőnek. Úgyhogy ő Brassóban élt. Amikor 1947-ben férjhez mentem, ő már a feleségével jött, és szállodában lakott egy éjjel, és ment vissza. Akkor költözött vissza, amikor itt megalakult a fások egyesülete. A neve ismert volt, rögtön alkalmazták. Ez vagy egy-két évre rá volt. Mert rögtön megalakultak a fások, és a neve ismert volt, ő is benne volt, és még egypár régi fás jött, keresztény, magyar, szóval vegyesen megalakították a fások egyesületét. A gyárnak nagy része úgy, ahogy megvolt, helyretették, tehát csináltak itt egy fáströszöt, és ő is hozzájárult, hogy megalakultak. Az éppen a Hangya épületében volt. A Hangya [lásd: Hangya Romániában] már nem létezett, mert itt megint Románia volt. De nem volt párttag, és nem is lett soha, sem ő, sem a férjem. Megnősült, és akkor tisztviselő volt itt. Főtisztviselőt csináltak belőle, mert tudták, hogy szakember, kikérték a véleményét. Még voltak természetesen keresztény fások is, ez normális, de úgy nézett ki ez a szakma, hogy legtöbbször inkább zsidó volt. Szakemberek. Nem azt jelenti, hogy a tisztviselők százával voltak keresztények, de azoknak volt más lehetőségük. Ő értett hozzá, és hát nem csinálhattak belőle igazgatót, hanem a kereskedelmi osztálynak a „séfszervics”-e volt [„Şef se dervici”, munkafelelős (román)]. És persze ugye eleinte voltak itt, akik még a Bacher nevet ismerték, mert ismerték édesapám nevét végig, mert jó szakember volt. És volt itt egy semmirevaló részeges pasas, portás, aki minden reggel a piacon végigkiáltotta: „Na vége az uraknak, vége a Bachereknek!” – például. Utána mindent az állam elvett.

Nekünk más társaságunk volt a bátyámmal. Ő bridzselt, és imádta a mozit. Én römiztem, és nekem jobb volt a színháztársulat, mint egy jó film. Nem mondom, egy különleges jó filmet megnéztem, de őneki bérlete volt, és ő járt... [moziba]. A sógornóm sosem tudta, szegény, utolérni magát. Nem is tudta tovább tartani az állását mint fogtechnikus, mert ő ott is dolgozott, és hogy egy ebédet megfőzzön..., szegény, nyugodjék, ahhoz ő képtelen volt. Olyan pipicselő [pepecselő] volt: bement a fürdőszobába, és egy óráig ült bent, és a mosónő várta kint, hogy már jöjjön ki. S szegény, nem tudom, miért vette a fejébe, hogy a bátyám jobban szeret engem, mint őt. S akkor kezdett megromlani a viszony. Nem tudta, mi egy testvért szeretni. Mindig éreztem, hogy irigy, hogyha a bátyám odajön, s megölel. Mindig mondtam: „Te, Bözsi, más egy testvért szeretni, s más egy férjet. Hát most miért hülyéskedsz?” De ő tovább hajtotta a magáét. Ő egyedül volt, és szegénynek nagyon-nagyon korán haltak meg a szülei, annyira, hogy az apját nem is ismerte, a [z első világ]háborúban halt meg, és az anyja is elég hamar. Úgyhogy két öreg, egy nagybácsi és egy nagynéni nevelték fel. Kijárta a gimnáziumot [vagyis a nyolcosztályos gimnázium alsó négy osztályát], és tizennégy éves korában adták, hogy tanuljon mesterséget. A bátyám is itt dolgozott, mert a fások egyesülete itt volt [közel]. A végén, szegény bátyám, hogy ne legyen ilyesmi – délelőtt mindig volt neki egy olyan uzsonnaszünet –, átlépett délelőtt, két lépés, és így találkoztunk. A végén sajnos, mikor már megbetegedett a bátyám, akkor már jártam fel rendesen, de én sem nagyon bírtam a bátyám szenvedését nézni. A bátyám 1984-ben halt meg. A bátyám felesége aztán járta a fizioterápiát: a dereka, a dereka..., nem tud hajolni, rémesen szenvedett.

Megműtötték, és a háta közepén egy mandarin nagyságú rosszindulatú daganatot vettek ki. Nem is tudtam kihozni a kórházból. Fizettem a kórházban, hogy tartsák ott, mert csak hetei vannak. Két hónap múlva meg is halt, szegény, nyugodjék. Itt nyugszik, és egymás mellett fekszenek legalább. Mindketten a zsidó temetőben vannak eltemetve, ez normális.

Hogy hogy ismerkedtünk meg a második férjemmel, Alberttel? Volt egy máramarosszigeti lány, Flóra, s az nekem nagyon jó barátnőm volt. Flóra Steinmetz a [második] uramnak volt a húga. Ide jött férjhez, egy kereskedőhöz. Baruch Jenőnek hívták, a beceneve Onyi volt. A lánynak már [Maros]Vásárhelyen vőlegénye volt a háború előtt. De nem házasodtak össze, mert már olyan volt a helyzet, hogy nem akart a családjától olyan messze jönni, mert [Máramaros]Szigettől Marosvásárhely annak idején a világ vége volt, nem volt repülő, nem volt autóbuszjárat. Mind a két [Steinmetz] testvér a nyomorúságból jött haza, és a férjemnek a testvére ide jött férjhez, Marosvásárhelyre. És a férjem minden hétvégen lejött, mert csak ketten maradtak a nyolc testvérből. Akkor Szatmáron [Szatmárnémetiben] dolgozott, és volt repülőjárat Szatmárról [Szatmárnémetiből] Kolozsvárig, és lejött minden héten a testvéréhez. És a barátnőm fejében megcsillant, hogy ő nem volt nő, én meg özvegy voltam, s összehozott. De miután tudta, hogy én nem vagyok kapható, hogy nekem közvetítsenek, vasárnap délelőtt eljött, s azt mondja: „Gyere ki, hagyj békét a főzésnek! Gyere, menjünk egyet sétálni!” Délelőtt divat volt a korzózás. De részünkre már nem volt divat, mert nem voltunk elegánsak... De ő megbeszélte a testvérével, hogy „gyertek ti is ki, s ott a korzón fogunk találkozni”. És a férjem már hazakísért a kapuba. És olyan nehezen akart elválni már... És kérdi, hogy megengedem-e, hogy még meglátogasson. „Hát – mondom – szívesen látom.” Én 1947-ben mentem [ismét] férjhez. 1945-ben jöttem haza, és kérttem magam több mint másfél évig, nem mertem hozzámenni. Mondtam, hogy negyvenegy-negyvenkét éves, és soha nem nősült meg, vagy egy szakácsnét akar, vagy impotens. Úgyhogy kezdtem gondolkodni, hogy hát mi a fene... Én már tizennégy éve asszony voltam. És udvarolt, szegény, minden héten lejött Szatmárról [Szatmárnémetiből] Kolozsvárig repülővel, és onnan ide. A végén mondtam: „Tudja, mit, nincs vesztenivalónk, összeházasodunk, ha megy a házasság, jó, ha nem, az egyik kilép.” Nekem gyerekem nem volt, neki sem. Így házasodtunk össze.

Nyolc testvére volt összesen Albertnek, három volt lány, és öt volt fiú. Én egyiket sem ismertem az uramon kívül, csak ezt a testvérét, aki [Maros]Vásárhelyen volt. Mindegyiknek csak a becenevét ismerem. Volt Ábi, volt Magda, a legidősebb testvére, aki férjnél volt [Máramaros]Szigeten. Albert családja menekült az első világháború előtt, nem tudom, akkor kik bolondultak meg, a lengyelek vagy az oroszok. [Máramaros]Szigetről felmenekült az egész család Pestre. Félték az oroszoktól, hogy bejönnek. Volt valami rokonság nekik, oda mentek. Nagyon nehéz körülmények között éltek ott. Volt még akkor hét gyermek, mert a nyolcadik már el volt menve, és kaptak két szobát, konyhát. A gyermekek kettőn kívül mind tanulók voltak. Várták a tavaszt, hogy menjenek a ligetbe vagy az állatkertbe tanulni, mert abban a kicsi lakásban nem lehetett. Az édesanyja nagyon beteg volt, cukorbeteg, úgyhogy nagyon-nagyon nehéz volt. A két nagyobbik testvére megpróbálkozott felvételizni, de már akkor volt numerus clausus [lásd: numerus clausus Magyarországon]. Az apja kereskedő volt, szövet-nagykereskedésük volt, de hamar meghalt. Egy délben, éppen húsvét [Pészah] első napján lefordult a székről... és sietni kellett a temetéssel [A kevod ha-met (halott iránti tisztelet) miatt minél hamarabb, de legkésőbb három napon belül el kell temetni a halottakat. Ez alól az ünnepek sem kivételek – bár akkor a temetési szertartás némileg módosul (pl. nincs gyászbeszéd). – A szerk.]. De ez még jóval a [második világ]háború előtt volt. És a legnagyobb

bátyja folytatta. Úgyhogy a fiúk tartották fenn aztán ezt az egész nagy családot. Az édesanyjával együtt lakott az egész család, egy nagy házuk volt [később]. Pesten laktak nyolc évig, és Albert hat évig konzervatóriumba járt Budapesten, hegedűs volt. Hát a húgának már volt diplomája szintén, amíg ott voltak Budapesten [addig végezték el az iskolákat]. A sógornóm zongorát tanult. A sógornóm és a fiúk között a férjem volt a legkisebb. Itthon nem hegedült. Háború után hol volt a zongorám, hol volt az ő hegedűje, hol volt egyáltalán a bútora?

A fiúk nem nősültek meg, mindeniknek megvolt mindene, az egyiknek barátnője volt. Az egyik fiú fekete bárány volt a családban, így mondták. Egy könnyelmű, komolytalan ember volt, se tanulni nem akart, se dolgozni nem akart. Látták, hogy nem lesz ebből semmi, váltottak egy útlevelet, és elküldték Amerikába: „Élj meg a lábodon!” A legidősebb nővére volt férjnél az egészből. Nem tudom, hogy mikor jöttek vissza az országba. Az édesanyjának a sírját sose tudták meg, mert vagy két hétig voltak gettóban [Máramaros]Szigeten a zsidók, és az édesanyja már nem kapott inzult. Közben haltak meg betegek, és biztos, tömegsírba tették. A deportálásból ketten jöttek vissza az egész családból. Egyedül Albert volt munkaszolgálatos, azért maradt meg. A másik három fiú lágerekben volt, és szomorú volt, mert felszabadulás előtt két héttel halt meg kettő közülük valamelyik lágerben. A három lánytestvér közül az egyiknek volt egy négyéves kisgyereke a karjában, az ott balra ment. A másik pedig nem bírta ki. Egy bírta ki, Flóra. Szóval olyan lehetetlen dolgok voltak. A háború után Albertnak nem volt már senki rokona, csak egy unokatestvére Szatmáron [Szatmárnémetiben], de az nagyon rövid időn belül kiment Belgiumba. Annak a lánya még él.

Albert azért maradt meg, mert Kassára vitték munkaszolgálatosnak. És szerencséje volt, mert volt ott az irodában egy hülye pali, akinek fogalma se volt, mi az a könyvelés, mi az, hogy irodavezetés. És egy alkalommal kikiáltotta, hogy „Ért-e valaki maguk között egy kicsit az irodai munkához, könyveléshez?”. S az uram jelentkezett. Azt mondja: „Én igen.” Bevitte s kérdezte, hogy „Na, maga ezt rendbe tudja-e tenni?”. Amikor az uram meglátta, látta, hogy ez egy gyerekjáték, s mondja: „Hát, meg fogom próbálni. Lehet, hogy tisztába fogom tenni.” Persze, azt mondja, egy óra alatt egyenesbe tudta volna hozni, mert olyan egyszerű volt az egész. „De húztam, húztam a dolgot, és két nap múlva mondtam: »Na – mit tudom én, milyen rangban volt – meg van csinálva, tessék nézni, most tisztában van.« »Maga igaz, hogy ügyes volt. Maga itt marad, külön kosztot fog kapni, és fog kapni rendes fekvőhelyet.«” Az uram ezért maradt meg, mert különben egy vékony dongájú, vékony kis ember volt. Szóval, ő nem bírt volna ki még egy utat sem valamelyik lágerbe, nemhogy ott... Így egész végig ott volt Kassán, és ott is szabadult fel. Szalonnával el volt látva. Az őrmester olyan hálás volt neki, hogy megmentette, mert jöttek vizsgálni, hogy mit csinált a munkaszolgálaton, mennyi ételt hoztak, s az neki egy borzasztó nagy dolog volt kiszámolni. Így menekült meg a férjem.

Flóraék Marosvásárhelyen laktak. A sógornóm és a férje szorgalmas emberek voltak. Elég korosak voltak mind a ketten, már ötven évesek, amikor innen kimentek Izraelbe, s ott haltak meg, szegények. Véletlenül ismertem még a férjem egy unokatestvérét, Steinmetz Saroltát, miután összeházasodtunk. Férjhez ment Nagyváradra. Ő volt a kicsi a testvérei között, és Pirinkónak, Pirinek becézték. Ő nem volt deportálva, mert Temesváron volt. Még nem volt Izrael állama, tehát azt jelenti, hogy 1948 előtt mentek ki. Pont „kapuzárás” előtt ment a hajóval, mert még nem volt repülőjárat. Hetven kilóval, egy kis gyerekkel a hasában, és megvolt a másik. Az ő férje egy nagyon gazdag ember volt, azt tudom, hogy kereskedő volt ott. Pirivel tartom a kapcsolatot, ő volt, aki

engem végig segített anyagilag, a kommunizmus alatt és utána, miután a férjem meghalt. Maradtam ötszázezer lejjel, és ő segített engem. Ő most Tel-Avivban él, nyolcvanhét éves. Mai napig tartom a kapcsolatot vele. A múlt héten is beszéltem vele.

A második férjemmel 1947-ben házasodtunk össze. Először a városházán esküdtünk meg, volt a civil esküvő, majd volt vallásos esküvőnk is. Úgy zajlott, ahogy a zsidó esküvő történik, baldachin alatt [lásd: házasság, esküvői szertartás]. Délben, fél egykor volt az esküvő. Ez tartott fél órát maximum, és elég közel, abban a nagy templomban volt, ami nem lett befejezve, a Bräilei utcában. Megkezdtek háború előtt, 1940-ben, 1942-től kezdve leállítottak mindent, minek kellett már?! [Az Izraelita Ortodox Hitközség egykori zsinagógájáról van szó. 1927-ben, Friedmann Ferenc titkár idejében készült el az ezer embert befogadó épület. A főépület mellett két kisebb imahelyet és több más helyiséget is építettek. A zsinagóga a deportálás és a világháború utáni tömeges kivándorlás következtében hívek nélkül maradt, befejezésére már nem került sor. A homlokzatát teljes stílusrombolást elkövetve átépítették, jelenleg vakolat sincs a falakon, ez is mutatja befejezetlen jellegét. Jelenleg kizárólag az Iskola utcai zsinagóga használatos. – A szerk.] 1947-ben valahogy bevakoltak két szobát, hogy legyen egy irodahelyiség. Ott volt később egy iroda, a zsidóknak az irodája, hogy valahol legyen egy zsidó hitközség, mert a zsidók jöttek haza. Látja, még esküvők is voltak! Nem is kevés, mert rengeteg volt a fiatal, az özvegyasszony.

Ott eskettek az udvaron. Akkor volt még rabbi, sakter is volt, de nem emlékszem a rabbi nevére. Olyan dühös voltam, hogy majd megpukkadtam. Előzőleg megbeszéltem, mivel én már asszony voltam, hogy ne kint állítsák fel a baldachint, hanem benn, az irodában. Tudtam úgyis, hogy nekem sincsen hozzátartozóm, a férjemnek sincs, szóval lelkileg nem kellett nekem sem a nézőközönség, sem a cécó. És mondták: „Jó, rendben van.” A bátyám Brassóban lakott, de bejöttek, szállodában laktak, mert egy szobám volt a nagy házban. És mondom: „Ne gyertek értem, én bemegyek a templomig.” Bandukoltam egyedül nagy szomorúan, mentem sírva végig. Ilyen szomorú menyasszonyt maga még életében nem látott, mint amilyen én voltam. Visszagondoltam az első esküvőmre, és ez ilyen nyomorult volt, család nélkül... Maga a tény, hogy nem kísér anyám, nem kísér senki... Nagyon szomorú voltam... Az emlékeket nem tudta elvenni még Hitler sem. Mai napig sem. És mentem, és akkor látom, hogy a baldachin fel van állítva az udvaron, és már a tömeg – rácsos kerítés volt – ott áll, és vár. Jaj, de dühös lettem! Akivel én beszéltem, tudta, hogy férjnél voltam. De azt nem kérdezte meg, hogy a férjem nő volt-e. És dühösen nekimentem a pasasnak, hogy „Meg volt beszélve, hogy bent állítsa fel, és mégis miért csinálta? Kell nekem ez a cirkusz?”. Jöttek a könnyeim. És azt mondta: „Bocsásson meg, nagyságos asszony, drága – rosszul beszélt magyarul, regáti volt –, de nem tetszett megmondani, hogy a kedves vőlegény még fiú!” Így fejezte ki. A férjem vénlegény volt, negyvennégy éves, én harminchat. Dühös lettem. Mondom: „Na és?” És akkor ő világosított fel, hogy aki még nem volt a hipe [hüpe], a baldachin alatt, az nem lehet, csak szabad ég alatt [Az ultraortodox askenázi közösségekben állítják föl a hüpét a szabad ég alatt, mivel a csillagok a termékenység jelképei. (A zsinagógán belüli hüpe-állítást számos ortodox zsidó kifogásolta, mert szerintük ez a templomi esküvők utánzása.) Második házasság esetében egyébként sokkal visszafogottabb, szerényebb esküvőt szokás tartani – ezért alakulhatott ki az, hogy akkor az épületen belül tartják. – A szerk.].

Én nem voltam menyasszonyi ruhában, elsősorban azért, mert már voltam asszony. De mondjuk, ha lett volna pénzem, én is vettem volna egy elegánsabb ruhát. Kosztümben voltam, kalappal természetesen, és egy fátyolt tettek a fejemre. A násznagyom a bátyám volt, a férjemnek pedig a

testvérének, Flórának a férje, Onyi. A baldachin úgy van megcsinálva, hogy lábai vannak. Elmondanak egy imát, egy kicsi pohárba bort töltenek, és iszik először a férfi, aztán a nő, és akkor leteszi a földre a férfi [a poharat], és rátapos egy nagyot. Én is körbejártam a férjemet. Fogott engem a násznagy, karon fogva szépen, egy-kétszer [A hagyomány szerint hétszer szokták körüljárni a vőlegényt. – A szerk.] körbejártuk a vőlegényt a baldachin alatt. Ennyi volt. Utána – nagyon közel volt a háza a sógornőmnek – elmentünk, s adott egy finom esküvői ebédet. Egy jó finom húsleves, sült volt, torta volt, gyümölcs volt. Kész. Május volt, az volt, amit májusban lehetett kapni, zöldség. És akkor a férjem fogadott egy taxit, és levitt Kolozsvárra, egy napig ott maradtunk.

Utána aztán mentünk [Máramaros]Szigetre, mert el kellett rendezni dolgokat, mert nekem kikötésem volt, hogy én nem maradok [Máramaros]Szigeten, én [Maros]Vásárhelyre akarok visszajönni. Komoly állása volt, azt nem lehetett csak úgy egyik napról átadni, egy nagyvállalatnak volt a vezetője. Fás volt a Maros-mente és [Máramaros]Sziget környékén, ott a nagykereskedők ötven százaléka fás volt. A férjem a főkönyvelőségen dolgozott, még jegyzője is volt a vállalatnak. És ott dollárban fizették [a fizetést]. Ő a család miatt jött vissza Budapestről [Máramaros]Szigetre. Együtt mentek, s együtt jöttek. Úgy döntöttek, hogy visszajönnek, s akkor ő is inkább otthagya az állását [ott Budapesten]. Mindjárt kapott állást itt, ennél a főnöknél [a fásnál]. A háború után visszajött a főnök, akkor még visszakapta a javait, a gyárat, visszavette a férjemet. A főnöke zsidó volt. De a zsidók között nincs gazember? Pontosan annyi, mint más népnél. Nekünk is megvannak a magunk gyilkosai, semmirevalói. Összeállt négy pasas, fiatal emberek, nem rokonság, hanem négy kereskedő. Rengeteg a só ott, úgy, mint Szovátán [54 kilométerre Marosvásárhelytől. – A szerk.]. A különbség az, hogy Máramarosban ők kihasználták, és küldték a sót Magyarországra, s dollárban fizették. A férjemet bízták meg [ennek a társulásnak a tagjai] a pénzügyi dolgokkal, mert őbenne megbíztak, és ők a férjemet dollárral fizették. Ez neki külön jövedelme volt, a vállalat mellett csinálta, úgyhogy mikor férjhez mentem, neki volt több mint tizenötezer dollárja. Amiből aztán persze egy fillért se láttam. Utólag tudtam meg. A tulaj [a fás gyártulajdonos] kiment Izraelbe [lásd: kivándorlási hullám Romániából a második világháború után]. Mivel a férjem unokatestvére, a Piri elhatározta, hogy a testvérei is és mi is ki fogunk oda menni, az uram odaadta a pénzt a főnöknek, hogy „Kezdjél valamit, mire kimegyek, legyen”. Ahogy maga látott belőle egy dollárt, úgy látott az uram is. Mert közben leállították a menést Romániából, nem engedtek ki senkit, de a főnöknek sikerült kimenni. Mi azért nem vándoroltunk ki, mert leállt a menés. Húzódott, húzódott a dolog, félt az uram is. Úgyis már ki volt téve annak, hogy kiteszik, mert mind szigorúbb lett a kommunizmus. Rossz káder volt, az is baj volt, hogy Budapesten érettségizett. „Maga nagy úrnak lehetett a fia – mondta a káderes –, hogyha maga Pesten érettségizett.” És amikor ezt már sokszor elmondta, akkor a férjem megmondta: „Uram, értse meg, mi Pesten laktunk nyolc évig, ott ért engem a tizennyolc év. Nem jöhöttem ide Marosvécsre, sem Régenbe érettségizni. Nekem ott kellett érettségizni.”

Arról volt szó, három hónapra megyünk, és menjek vele. Sajnos nagyon elhúzódott az intézés, egy és háromnegyed évig, mert komplikálódott. Addig, míg ott voltunk, közben államosítás lett [lásd: államosítás Romániában]. És pláne, hogy közbejött az államosítás, még jobban megnehezedett a dolog. Úgyhogy ez is fél évet vett igénybe. Én semmit nem csináltam ott. Bemutatott egy csomó embernek, ismerősének. Volt neki egy irodája, ő dolgozott az irodában, és jött értem. Délelőtt a háztartást csináltam, délután kártyáztam. Azokkal kártyáztam délután, akik hazajöttek [a deportálásból] és összeverődtek: özvegyasszony, özvegy férfi kortársakkal. Közben likvidálta az

uram a részét. Volt ugyebár egy szakmája, könyvelt, és irodavezető volt, amit át kellett adni valakinek, likvidált. Azt nem lehetett két nap alatt megcsinálni. És eljött ide [Marosvásárhelyre] érdeklődni, mert itt már kezdtek a fások szövetkezetet alakítani, hogy legyen egy központjuk. A gyárak megvoltak, csak üzembe kellett helyezni. Megalakult a szövetkezet, és mindjárt alkalmazták. Én még ott maradtam, hogy itt nézzen valami lakást, hogy legyen hová költözni. Na de közben meghallottam, hogy a milícia keresi, mert szükség van könyvelőkre, ő nyilván volt tartva, mert tényleg egy kiváló könyvelő volt. Ezt bizonyította az a tény, hogy miniszteri engedéllyel tartották tizenhét évig, mert kellett volna főiskolai végzettség erre a posztra. Tényleg egy jó könyvelő volt, de az iskolája is jó volt. Miután leérettségizett, volt valami rokonsága Budapesten a Magyar Nemzeti Banknál, és az beprotezsálta a férjemet a könyvelőségi osztályra. 1903-ban született, tizennyolc éves korában érettségizhetett. Mindjárt utána bekerült oda, és ott tényleg megtanították. Az egy szakma, a főkönyvelőség. Ma nagyon sokat keresnek a főkönyvelők. Kellott a Ceaușescu időben is a főkönyvelő, mert kellett a számokkal zsonglőrösködni, mert kimutatást kellett csinálni, hogy mit produkáltak, hogy erre ennyit költöttek, arra annyit költöttek, onnan tett ide, innen tett oda. És mindig elsőnek jött ki. Kapott is piros zászlót, díjat a minisztériumtól. Ez egy kitüntetés volt. Ez lehetett az 1960-as években. Őrizte, persze, nagyon őrizte. Mikor a felszabadulás volt 1989-ben [lásd: 1989-es romániai forradalom], egy délután itt pihent [a szobában], az ajtó mindig nyitva volt [a két szoba között], megálltam az ajtóban, és fogtam az ollót, és kezdtem vagdosni. Szegény, rám nézett: „Te mit csinálsz?” Mondom: „Hát mit csinállok? Ez egy rongy, ezzel mit csinállok? Ezt tartsam? Ezt – mondom – azért, mert te egy ügyes zsonglőr voltál? Azért kaptad, mert ügyes zsonglőr voltál, és mert nem a valódi számokat írtad be...” Azt mondja: „Hát, valahol igazad van.” Összetépte, s ki vele.

Nekem szerencsém volt a férjekkel, hogy ők öltöztettek és a sógornóm. A második férjem is. Csakhogy nekünk már nem volt pénzünk, de ami szép volt, azt mind ő vette. Sokat járt Bukarestbe, majdnem minden két hónapban volt Bukarestben két-három napig. Elég szép állása volt, mégis fizetés kevés, mert nem volt párttag, de lóhalálában kellett dolgozzon. És hazaállított például, még most is megvan a téli kosztümöm, amit ő hozott. A Calea Victorián [Calea Victoriei, Győzelem Sugárút románul] látott előkelő szövetet, és bement [az üzletbe]: Na, ezt Bellának meg kell vegyem! S akkor mondtam: „Mi olyan nyomorúságban vagyunk, ebben a két szobában – az öt szobából –, hát akkor kell nekem ilyen drága dolgokat vásároljál?” Még most is megvan, és most is szoktam hordani télen.

Én nem dolgoztam, miután férjhez mentem. „Én egy nagy családból jövök – mondta ő –, nekem a család hiányzik. Ha mész dolgozni – mi tegeződtünk már az elején –, ha én is megyek dolgozni, amikor én jövök, esetleg te mész gyűlésre, és én mindig egy üres lakást fogok kapni, vagy egyedül kell elvegyem a levest megmelegíteni, de az még nem volna baj. Én egy kipihent nőt akarok magam mellett.” De ennek lettem az áldozata, az idegbetegséggemmel. Attól lettem beteg, hogy tétlenül ültem abban a kétszoba-konyhában – a lakásom kicsi volt. A háztartás nekem két, két és fél óra alatt lezajlott, és nem volt mit csináljak, s együtt voltam egy aljas gazember lakóval, akinek én adtam ki egy szobát, mert nem volt államosítva a házam. Egy véletlen volt, úgy látszik, hogy nem államosították a házat, egy ötszobás, két fürdőszobás házat. Ez volt a szerencsénk. Legalább ennyim maradt apámnak a munkájából. A háború után csak két szobát tartottam vissza, a lakónak kiadtam három szoba, konyha, fürdőszobát. Családos ember volt, kicsi, egy- vagy kétéves gyermeke volt. Valaki ajánlotta ezt a lakót sajnos. Odaadtam neki házbérért, nekem fizetett. Így

maradt meg nekem ez a két szobám huszonhat éven keresztül. És naponta hallgatni, hogy „bűdös zsidó, bűdös zsidó. Miért nem megy Palesztinába?”. Erre nem volt soha semmiféle tanú, de nem hiszem, hogy megbüntették volna ezért. Egy ilyen ellenséggel egy fedél alatt lakni, s egy lépcsőn járni... 1956-57-ben kezdődött ez a betegség, mikor aztán az idegeimmel megbetegedtem. Épp az volt a baj, hogy semmit nem csináltam, csak hallottam a mocskolódást és az antiszemita... [szövegét a lakónak]. És nem lehetett kirakni senkit csak úgy, hacsak nem ad neki az ember egy hasonló lakást, ilyen volt a kommunista törvény. Nekem megvolt a „spațiu locativ” [lakhatási terület románul], nekem nem volt jogom több [nagyobb] lakásra, úgy osztották el. Kértem, hogy cserét csináljunk, hogy legalább az egyik fürdőszoba essen hozzám.

Szörnyű életem volt. Huszonhat évig nekem nem volt fürdőszobám, előszobáról nem is beszélek. Eleinte, amikor nem volt pénzünk, tekenőben fürödtem, és közben két fürdőszobám volt. Mikor kiadtam, az volt a feltételem, hogy egy héten egyszer használom a fürdőszobát, mert az én szobám mellett volt, szerencsére. Egyszer fürödtem vagy kétszer. Mikor harmadszor akartam fürödni, bementem, és láttam, hogy bent a kádban volt a bili mocskosan – volt egy kicsi gyereke. Én oda többet be nem tettem a lábamat. Olyan beteg lettem, nem tudtam kijárni, tekenőben kellett megfürödjek. De ne beszéljünk erről, nagyon felzaklat. Édesanyámnak köszönhetem, anyámnak a kívánsága volt, hogy csináltassunk egy mosdófülkét végével. Különben télen-nyáron járhattam volna ki az udvarra, a budira, és lavórban mosakodhattam volna. Volt olyan is, hogy a férjem a bátyámnál fürdött, mert neki volt külön szép lakása, és én a testvérénél, a sógornőmnél.

Aztán jött egy olyan törvény, hogy ha felszabadul valamilyen lakrész a házban, amelyik nem volt államosítva, nincs joga rendelkezni az államnak. S így aztán huszonhat év után [körülbelül 1971-ben] visszakaptam egy szobát, egy fürdőszobát s előszobát. Így lett nekem három szoba, fürdőszoba, előszoba. Ez a család huszonhat évet lakott ott, amikor aztán végre sikerült eladni a házat [a ház általa lakott részét]. Addig el sem adhattam. Vagyis eladhattam, de nem volt vevő rá, mert nem ajánlhattam fel úgy, hogy van egy lakó. Aki megveszi, az azért veszi meg, hogy bele akar költözni. Huszonkét éve cseréltem ezt a lakást, még a kommunizmus ideje alatt. Egy állatorvos lakott itt. Olyan hülye törvények voltak, hogy magának fogalma sincs. Például egy háromtagú család nem vehette meg az én házamat, annak nem járt [egy teljes] ház, mert még mindig volt benne „spațiu locativ”. Túl nagy volt a lakás egy háromtagú családnak, meg volt mondva, hogy hány négyzetméter jár nekem, a vevőnek is. S akkor egy másik családnak volt két gyereke és kétnemű, tehát járt külön szoba az egyiknek, külön szoba a másiknak, a harmadik járt a szülőknek, akkor járt egy közös szoba, úgyhogy egy kis protekcióval megvehette. Huszonhat év után felszabadult még egy szobám, már fel tudtam ajánlani a három szobát, előszobát, fürdőszobát konyhával.

A férjem munkahelyén is voltak hülyeségek a kommunista világban. Munka előtt, reggel, volt olyan, hogy újságolvasás [Magyarországon Szabad Nép-félórának hívták ugyanezt, vagyis a kommunista párt hivatalos lapjának közös olvasását, a fontosabb cikkek „megbeszélését” a munkahelyeken munkakezdés előtt. Kb. 1949 és 1953 között volt szokásban. – A szerk.]. Mondta az uram, hogy „én megszoktam már diákkorom óta, hogy újságolvasó vagyok, énnekem jár újság, elolvasom otthon”. Az újságolvasási szokást hazulról hozta. Az első perctől kezdve a helyi „Népújság”-ot járattuk haza. Én háziasszony voltam. Aztán az idegekkel megbetegedtem, és azért is aztán le kellett mondani arról, hogy kivándoroljunk. És akkor már nyomorúság volt. Nagyon nehezen éltünk az 1960-as években. Egyikünk se volt párttag, sem az uram, sem én. Nem is

vettem részt semmiben. Nem volt hátrány, hogy nem volt az uram párttag, mert tudomásul vették. Ő el akart jönni onnan. Hívták főkönyvelőnek az Augusztus 23-ba [a helyi bútorgyárba], hívták a cukorgyárba, és el akart jönni, de nem engedték el. S ha nem adnak neki papírt, akkor elveszíti az éveit [lásd: munkahely-változtatás korlátozása Romániában].

Eleinte, mikor megalakult ez a társegyesülete, tartottak úgynevezett ismerkedési estélyeket [a kollégák között], akkor mi vittünk kis tésztát, aprósüteményt, ki mit akart. Egyszer mondta ott valaki, hogy miből süssünk, hogy süssünk, s akkor azt találtam mondani: „Ó, Istenem, olyan egyszerű a sárga torta, teszünk rá egy kis kakaót, összekavarjuk, s csinálunk valami márványos tésztát.” Akkor az egyik nagyszájú elvtársnő elröhögte magát: „Jaj, nagysága, hozzá van szokva a kakaóhoz...” Mikor tényleg dolgoztam volna, szerveztem, hogy minél többen eljöjjenek, s mutasson [jól] az a büfé, akkor az egyik főpofázó ilyent vág a fejemhez. Na, gondoltam, az anyátok keserves kínja, én többet ide se fogok jönni.

Háború előtt szombaton soha nem főztem. A háború után már nem volt semmi különös, a férjem dolgozott szombaton is, mert munkanap volt. De mindig úgy csinálta, hogy a nagyünnepekre maradjon a szabadságból, hogy újévkor [Ros Hásáná], hosszúnappor [Jom Kipur] és húsvétkor [Pészah] is maradjanak szabad napjai. S akkor mindig ebédeket csináltam. Nem mondhatom, hogy tortát, mert év közben is csináltam eleget, mert imádta az uram. Ez a férjem is nagyon szerette az édességet. És volt alkalmam tanulni. Még a háború előtt egy szomszédom főzőiskolát végzett Bukarestben, és tőle tanultam meg mindent. Aztán mikor visszajöttünk a háborúból, a barátnőimmel összeültünk, egyik erre emlékezett, a másik arra emlékezett, s így gyűltek az én receptjeim. Van nekem egy vastag receptes füzetem, amibe a receptek be vannak írva. Olyan receptek is vannak, hogy tizen... tojás meg húszon... [deka] mandula... De egyszerű is van, ami nem egy drága dolog, és mégis valami.

A mai napig is péntek este gyújtok gyertyát [lásd: gyertyagyújtás]. Amióta férjhez mentem, az első péntek estétől kezdve. Két gyertyát gyújtok. A vallásunk úgy tartja, hogy mielőtt egy csillag feljön, akkor kell meggyújtani, és legalább egy fél órát égjen, amikor a csillag feljött [A szombati gyertyákat a szombat bejövetele, vagyis naplemente előtt kell meggyújtani (és nem a csillag feljövetele előtt; a szombat kimenetele kötődik a csillagok feljövételéhez). – A szerk.]. És kendőt kötök a fejemre, és van egy ima [a gyertyagyújtási ima], amit mondunk héberül, tudom kívülről. Meggyújtom a két gyertyát, elmondom azt a rövid imát, s aztán mondom magamban, amit akarok. Kérem a Jóistent, hogy nyugodjanak békében az én drága halottaim. Pénteken estére, mivel szerette az uram a halat, azt készítettem, valami halételt. Nagyon sokféleképpen tudom készíteni. Ha nem éreztem jól magam, szerette a kávé egy jó kaláccsal, akkor az volt. Bárheszt nem tudok dagasztani. Anyámmal mindig a cselédek dagasztották. Ünnepekkor, újévkor, hosszúnappor [a böjt előtti este] sütöttek kalácsot, akkor mindig kalács volt.

Pészahkor a férjem nem evett kenyeret, végig, amíg élt. Én, amikor már megbetegedtem a rágással, és nem tudtam enni a pászkát, mert szúrta, akkor már kezdtem enni kenyeret. De azt hiszem, nyolcvan-nyolcvanöt éves koromig nem ettem kenyeret. Volt más étel, annyi jó étel volt húsvétkor. Amíg élt a második férjem, itthon kettesben végigcsináltam ezt a cirkuszt [a szédert]. Csak ketten voltunk, mert nem volt senkink, se neki, se nekem. Az uram megcsinálta nekem a szédert, olvasott fel a Hagadából. Én voltam a gyerek, mondtam a má nistánát, eljátszottuk az egészet. Mondta a magáét, és én – mikor eldugja ezt a bizonyos pászkát, utána kell kezet mosni –,

amíg ő kezet mosott, addig én azt onnan elvettem, s máshova dugtam. Aztán jött a vacsoránk. Vacsoráltunk, s utána vettük elő az afikóment. És én addig nem adtam, amíg nem kértem valamit. Olyat kértem, amire akkor szükségem volt, és amit meg tudott venni. Vegyen nekem egy új fogkefét, egy kis kölnit, szóval gyerekséget. És ez olyan jó volt, szép este volt. S minden finom volt. Igyekeztem finomakat csinálni, finom tortát, például húsvéti tortát is lehet liszt nélkül csinálni. Van nekem egy receptem, diótorta narancskrémrel, abba nem kell liszt, csak egy evőkanál dió és egy evőkanál törtpászka vagy pászkaliszt. Ez egy finom és drága dolog. Két egész narancs kellett: egy a tésztájába s egy a krémjébe. Meg 30 deka vaj. Narancsot kaptam, volt amikor hoztak. Nekem mindig kijutott valahonnan. Aztán én mosogattam, mert sok edény volt, mert rendesen volt terítve.

Purimot, Hanukát nem ünnepeltünk. Mikor kellett templomba menni, együtt mentünk templomba. Nagyon rendes kollégái voltak. Előfordult, hogy pont ünnepkor jött egy delegáció Bukarestből, a feljebbvalója a minisztériumból. Mondja a férjem, hogy „Juj, be van jelentve holnapra a delegáció...”. A kollégája, Ábi mondja: „Te menjél nyugodtan a templomba, mi helyetted el fogjuk rendezni. Nyugodtan menj, eszedbe se jusson, hogy felgyere az irodába!” Olyan kollégái voltak, és olyan volt az igazgató is, elnézte neki. Akkor már azt nézték, hogy eredményeket tudjanak felmutatni, már megjött az eszük. A káderesek már nem voltak olyan nagy befolyással [lásd: „személyzetis” – a romániai „káderesek” lényegében ugyanolyan hatáskörökkel és jogosítványokkal rendelkeztek, mint a „személyzetis” kollégáik Magyarországon. – A szerk.]. A „csebresek”, az uram így hívta a káderosztályt. Tudja, akik a csebet [A cseber (csöbör) fából (is) készített, egyfülű, vödör alakú edény. – A szerk.] csinálják, azokat kádároknak hívják. Szóval már nem törődött annyira a vezetőség sem, azt nézték, hogy ki hogy dolgozik. A kommunizmus ideje alatt hitközségi tagok voltunk, végig fizettünk. Saját nevünk alatt fizettünk tagságot. Voltak, akik fizettek, de nem a saját nevük alatt. De az uram nem is gondolta másként, és pláne, hogy tudták, hogy járt templomba. Elfogadták úgy, ahogy volt. Ez egy elit osztály volt, nem volt annyi szedett-vedett, itt a szakmához kellett érteni, tehát nem lehetett az utcáról egy tejesembert odaállítani. A káderosztályba esetleg igen. Volt, amikor a faipar pénzügyi vezetése Máramaroszigettől egészen Csíkszeredáig az ő kezében volt. Nem tudom, hány ezer munkás pontos időben kapta a fizetését, ezért kapta a kitüntetést, hogy soha nem fordult elő, hogy egy nappal készen a fizetés.

A felvonulásokkor a férjem ki kellett vonuljon [lásd: állami ünnepek a szocializmusban Romániában]. Nekem eszembe se jutott, hogy vele menjek. Soha nem értettem egyet az akkori kommunista eszméssel. Ami erőszakkal jön létre, azzal én sose értettem egyet. Ami irányított, az nem lehetett jó. Engem ne irányítsanak, hogy én mit csináljak.

Volt idő, amikor nagyon szegények is voltunk, illetve nagyon be kellett osztani a pénzt. Egy fizetés volt, betegség volt... Az uramnak akkor ezer-ezerötszáz lej fizetése volt. A kommunizmus alatt hét évig kellett tartsak magam mellett kis cselédeket. Mindegy, hogy száz lejt fizettem egy tizennégy éves falusi leánynak, a lényeg az, hogy legyen valaki a házban velem. Nem a segítségre volt szükségem, hanem arra, hogy legyen valaki mellettem. Magyar lányok voltak, volt egy román is. A végén, amikor úgy éreztem, hogy egy-egy délelőtt egyedül tudok maradni, akkor indult be a varrróiskola. Az első tanítási nap elmentem, amikor a szünetben az udvaron kijöttek, kérdeztem: „Kinek kell lakás?” Mindenkinek, mert sok falusi lány bejött ide akkor. S egy kis cingár román leányka futott egy kodicával [copffal]: „Eu n-am, Tanti, eu n-am! Am o soră dar gazda ei nu mă lasă să stăm impreună...” [Nekem nincs, Néni, nekem nincs. Van egy nővérem, de a házigazdája nem engedi, hogy mind a ketten ott lakjunk (román)]. Leadtam a címet. Elment. Gondoltam, most jött

be pár napja Szászrégenen túlról, úgysem fog eljönni, nem is fogja megkapni ezt a kicsi utcát. Két órákor beállít: „Am venit, doamna!” [Asszonyom, megjöttem!] Három évig volt nálam. Mondtam neki, se kosztot, se semmit nem tudok adni, csak a szállást. És a konyhában aludt. Mondtam neki, hogy korán kell felkelni, mert a domnu' hétre megy munkába, és ő itt reggelizik. Jelesre vizsgázott, remek feje volt. Minden oké volt, és három évig, de utána is tartottuk a kapcsolatot. Ezelőtt talán hét-nyolc éve annak, még annyi sem, hogy megszakadt. Itt lakik a harmadik faluban, azután is sokra vitte, üzletvezető lett, nagyon ügyes volt, de megbetegedett vagy mi, s megszakadt a kapcsolat. Ő volt az utolsó, akit tartottam pénzért.

A kommunizmus ideje alatt voltunk Pesten és Izraelben kétszer. Nem volt nehéz megkapni az útlevelet, mert a Securitáténál volt egy összekötető, aki megszerezte nekem, hazahozta [lásd: Románia – utazás (román állampolgárok külföldre, ill. külföldiek Romániába)]. Amikor először mentünk, olyan beteg voltam, hogy nem is tudtam odáig elmenni az útlevéért, s hazahozta. Volt nekem egy barátnőm – egy özvegyasszony, fiatal, jóképű asszony –, és annak a barátja volt. A férfi nem volt nő. És megcsinálta, de nem járt rosszul. Én annyi Kent cigarettát, ami akkor valuta volt, hoztam neki... Különleges dolgokat hoztam neki. Magamnak nem hoztam annyi. Még kaptam is, felpakolva jöttem. 1975-ben voltunk Pesten. Két és fél hetet töltöttem, de Pestet úgy ismerem, mint a tenyeremet. Na de a háború után másképp nézett ki. 1976-ban voltunk Izraelben, és 1983-ban voltunk utoljára. Az uram unokatestvéréénél voltunk. Csak két hétig laktunk Piri néninél Netanján. Nem voltunk mi sosem szállodában [hanem az olcsóbb szálláshelyeken]. Egyszer három hónapot voltam ott, és egyszer hat hónapot egyfolytában, úgyhogy volt alkalmam megismerni. Én nemcsak a szépet láttam, láttam én ott mást is. Nagyon szorgalmas nép, de megvannak az emberi gyengeségek vagy hibák, ami minden nemzetnél van. Van elég gazember, van elég becsstelen, de vannak szorgalmasak és munkabírók, és dolgoznak. És olyan modern államot építettek, hogy álmodni se lehet jobbat. Voltam a Getsemáne-kertben [a Biblia szerint ezen a helyen (valószínűleg az egyik tanítvány kertje volt az Olajfák hegyén) töltötte Jézus az elfogása előtti utolsó éjszakát, és itt fogták el. – A szerk.], voltam a Szent Hegyen, én olyan keresztény templomot életemben nem láttam, pedig Bécsben is voltam a Kapucinus templomban [A Kapucinus templomban (Kapuzinerkirche) van az ún. kapucinus kriptá, a Habsburg-ház családi sírboltja, tizenkét Habsburg uralkodó (tizenegyen közülük magyar királyok is voltak) temetkezési helye. – A szerk.], Budapesten is voltam a Szent István templomban [bazilikában]. Izraelben vannak irodák, ahol indítanak naponta autóbuszokat, ezt mutatják, azt mutatják, egynapos, kétnapos, s akkor kiválasztod. Érdekelt a Jordán vize. Onnan hoztam a keresztény barátnőimnek három kicsi üvegben vizet. Én bátor voltam ott leereszkedni, mert le kellett menni a vízért. Megtöltöttem, s akkor bementem a templomba, s kértem a papot, hogy szentelje meg. Szóval minden figurát csináltam. Máskor voltam két hetet Jeruzsálemben s a környékén. Ott láttam azt az Omár mecsetet [a Szikladómot], és láttam a másikat [a Szentsír templomot]. Elég közel vannak egymáshoz.

1994-ben meghalt a férjem. Itt, a [maros]vásárhelyi zsidó temetőben temették el. Kádist is mondtak, Grünstein volt akkor az előimádkozó, és ő temette. De erről ne beszéljünk, mert ez nagyon fájó valami. Még ennyi év után is, szegényt, tizenegyedik éve, hogy elvesztettem, és őutána még ma is kapom a tiszteletet. Ott, ahol dolgozott a férjem, volt egy csomó fiatal, ilyen aktivisták, párttagok voltak. Azok még most is köszönnek nekem. Őutána. „Doamna Steinmetz, ce mai faceți?” [Hogy van, Steinmetz asszony? (román)]. Felajánlották ezelőtt pár héttel is, hogy hoznak nekem halat a tóból. Mint jellem, abszolút korrekt ember volt.

A hitközségtől nem kapok támogatást. Ajándékot néha, amikor jön az újév, s van nekik fölösleges élelmiszerük, akkor küldenek egy-egy csomagot. Az igazság az, hogy az a nyugdíj, amit én Németországból kapok, egyelőre ma még elég. És most például kaptam valamit, de nagyon keveset Magyarországról, szülő után. Egy skót szervezettől, kapok minden héten segítséget [A Târgu Mures Trustot 1999-ben alapította Ethne Woldman, a Jewish Care Scotland ügyvezetője. A szervezet három személyt fizet, hogy rendszeresen fölkeresse az idős embereket.

http://www.eastrenfrewshire.gov.uk/holocaust/testimonies/holocaust_remembrance_2004_-_targu_mures.htm – A szerk.]. Keddenként jönnek.

Jól érzem magam a bőrömben, felemelt fejjel járok. Itt születtem, itt élek, s itt halok meg. Ebben a korban sajnos nincs mit mondani a mindennapokról. Nehezen telnek, mert nap nap után jönnek különböző betegségi problémák. A fülemmel is műhiba volt, még hallókészülék is kell. Zenét nem tudok már hallgatni, mikor életem volt a zene. Keresztretjévenyt fejtek, elolvasom a napi újságot, televíziózok, kiválasztok magamnak két-három kicsi hülye telenovellát, amit úgy is megértek, ha nem olvasom [a feliratát]. Sajnos nagyon kevés zenét közvetít, pedig harminc-negyven állomást tudok fogni ezen a televíziómon. Nagyon szeretnek engem, nagyon sokan meglátogatnak. De a legédesebb az, hogy ott szemben [aki lakik] – én nem tudom, ők sem tudják, hogy hogy hívnak, de kommunikálunk, beszélünk. Mutatták, hogy két virág [van az ablakomban] így, s mondja [mutatja], hogy sehol senkinek nincs virágja, és neked van. Hát ilyen szórakozásunk van. Nyilván tartanak, mint nagyon öreget. Talán tudják a koromat is, mert látnak.